

**WOJEWÓDZKI PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM
NA LATA 2006–2009**

Katowice 2006

DLACZEGO WARTO WSPIERAĆ OPIEKĘ NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM?

Na terenie województwa śląskiego od wieków krzyżowały się główne europejskie trakty handlowe łączące północ z południem doliną Odry oraz zachód ze wschodem pasmem nizin położonych wzdłuż północnego przedgórza Sudetów i Karpat. Takie usytuowanie ziem województwa umożliwiało wielowiekowe kontakty z Europą Południową i Zachodnią, co zaowocowało swoistą mieszanką narodów, kultur i religii. Wielokulturowość ziem województwa przejawia się w dziełach pochodzących z różnych prądów kulturowych oraz w bogactwie kultury duchowej znajdującej odzwierciedlenie w wierzeniach, języku, obrzędowości – jest atutem i szansą rozwoju województwa.

Zabytki to ślady działalności ludzkiej. Są niezastąpionym źródłem informacji o życiu i działaniach człowieka oraz o historycznym rozwoju umiejętności artystycznej i technicznej. Zabytki są zasobami nieodwracalnymi decydującymi o tożsamości miejsca. Chcąc zachować łączność pomiędzy przeszłymi i przyszłymi pokoleniami, musimy je pielęgnować. Złożoność i interdyscyplinarność działań w tej sferze w warunkach gospodarki rynkowej wymaga strategicznego zarządzania zabytkami opartego na długookresowej wizji rozwoju. Narzędziem realizacji strategii opieki nad zabytkami są programy opieki nad zabytkami województwa, powiatu lub gminy.

Tendencje europejskie i polityka państwa skłaniają się do skoncentrowania ochrony i opieki nad zabytkami w regionach jako obszarach najbardziej efektywnych i docelowych miejsc oddziaływania wdrażanych polityk i programów. Projekty kulturalne finansowane z funduszy strukturalnych traktowane są jako inwestycje wpływające na wzrost konkurencyjności regionów dla turystów, inwestorów i mieszkańców. Kultura, w tym zabytki, traktowana jest tym samym jako środek do osiągnięcia celu, jakim jest wspieranie rozwoju regionu, podnoszenie jego atrakcyjności, tworzenie miejsc pracy, generowanie dochodów etc.

SPIS TREŚCI

I. Wprowadzenie /5	
I.1. Uwarunkowania prawne opracowania programu /5	
I.2. Fazy opracowywania programu/6	
II. Uwarunkowania realizacji programu /8	
II.1. <i>Strategia rozwoju województwa śląskiego na lata 2000–2020</i> /8	
II.2. <i>Plan zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego</i> /8	
II.3. <i>Strategia rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020</i> /9	
II.4. Zabytki w polityce państwa /9	
II.4.1. <i>Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami</i> /9	
II.4.2. <i>Narodowy program kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004–2013</i> /10	
II.5. Kompetencje w zakresie ochrony zabytków /11	
III. Diagnoza zasobów zabytkowych województwa /13	
III.1. Położenie administracyjne, geograficzne i historyczne /13	
III.1.1. Położenie administracyjne /13	
III.1.2. Położenie geograficzne /13	
III.1.3. Obszar województwa śląskiego na tle historycznego rozwoju regionu /13	
1) Rys historyczny rozwoju regionu /13	
2) Historyczne trakty /15	
III.2. Zasoby dziedzictwa kulturowego województwa śląskiego /16	
III.2.1. Ewidencja zabytków /16	
III.2.2. Zabytki objęte ochroną /16	
1) Wpis do rejestru zabytków /16	
2) Pomniki historii /17	
3) Parki kulturowe /17	
4) Ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego /17	
III.2.3. Ochrona walorów kulturowych i historycznych na podstawie ustawy o ochronie przyrody /18	
III.2.4. Miejsca pamięci /18	
III.2.5. Krótka charakterystyka zasobów zabytkowych /19	
III.2.6. Czynniki tożsamości regionalnej /22	
III.2.7. Dziedzictwo kulturowe – uwarunkowania regionalne /24	
III.2.8. Dziedzictwo kulturowe jako element gospodarki /25	
III.2.9. Analiza SWOT /26	
IV. Cele i kierunki działań <i>Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim</i> /30	
V. Wdrażanie programu /38	
VI. Monitoring i ewaluacja /50	
Aneksy /53	

Aneks 1. Odniesienie celów zawartych w *Strategii rozwoju województwa śląskiego na lata 2000–2020* do celów ujętych w *Wojewódzkim programie opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2006–2009* /53

Aneks 2. Odniesienie celów zawartych w *Planie zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego* do celów ujętych w *Wojewódzkim programie opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2006–2009* /55

Aneks 3. Odniesienie celów zawartych w *Strategii rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020* do celów ujętych w *Wojewódzkim programie opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2006–2009* /57

Aneks 4. Odniesienie celów zawartych w *Narodowym programie kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004–2013* do celów ujętych w *Wojewódzkim programie opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2006–2009* /59

Aneks 5. Odniesienie celów zawartych w *Strategii rozwoju turystyki w województwie śląskim na lata 2004–2013* do celów ujętych w *Wojewódzkim programie opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2006–2009* /60

Aneks 6. Możliwości finansowania inwestycji w dziedzinie opieki nad zabytkami i ich konserwacji /62

Załączniki /69

Załącznik 1. Charakterystyka zabytków nieruchomych województwa śląskiego oraz czynniki wpływające na kształtowanie się krajobrazu kulturowego regionu /69

Załącznik 2. Szlaki kulturowe /92

Załącznik 3. Muzea o charakterze regionalnym, których organizatorem jest województwo śląskie /93

Załącznik 4. Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku /94

Literatura (wybór) /95

I. WPROWADZENIE

I.1. UWARUNKOWANIA PRAWNE OPRACOWANIA PROGRAMU

Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie śląskim (zwany dalej programem) został sporządzony w związku z uchwałą nr 1278/272/II/2005 Zarządu Województwa Śląskiego z 30 czerwca 2005 r. Obowiązek opracowania programu wynika z:

- a) Ustawy z 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (Dz.U. 2001 nr 142 poz. 1 590) stanowiącej, że jednym z zadań samorządu województwa jest wykonywanie zadań o charakterze wojewódzkim w zakresie kultury i ochrony jej dóbr (art. 14.1.3),
- b) Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568 z późniejszymi zmianami) stanowiącej, że zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami (art. 87.1).

Procedura sporządzania i kontroli realizacji programu została określona w art. 87 ust 1, 3, 4, 5, 6 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami:

1. Program sporządza zarząd województwa na 4 lata.
2. Program przyjmuje sejmik województwa po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.
3. Program jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym.
4. Zarząd województwa co 2 lata sporządza sprawozdanie z realizacji programu, które przedstawia sejmikowi województwa.
5. Sprawozdanie z realizacji programu przekazuje się Generalnemu Konserwatorowi Zabytków w celu wykorzystania go przy opracowywaniu, realizacji i aktualizacji *Krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami*.

Przedmiotem programu są wszystkie zabytki niezależnie od form ochrony, jakimi są objęte, przy czym za zabytek uznaje się nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością, stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na wartość historyczną, artystyczną lub naukową (art. 3 pkt 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

Opiece podlegają, bez względu na stan zachowania (art. 6 ust. 1 i 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami):

1. Zabytki nieruchome, będące w szczególności:
 - 1) krajobrazami kulturowymi,
 - 2) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
 - 3) dziełami architektury i budownictwa,
 - 4) dziełami budownictwa obronnego,
 - 5) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - 6) cmentarzami,
 - 7) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - 8) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.
2. Zabytki ruchome, będące w szczególności:
 - 1) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
 - 2) kolekcjami, stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - 3) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,

- 4) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - 5) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. 1998 nr 85 poz. 539 z późniejszymi zmianami),
 - 6) instrumentami muzycznymi,
 - 7) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - 8) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.
3. Zabytki archeologiczne, będące w szczególności:
- 1) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - 2) cmentarzyskami,
 - 3) kurhanami,
 - 4) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.
4. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Podstawą sporządzenia programu jest ewidencja zabytków (art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

Program obejmuje obszar województwa śląskiego w granicach administracyjnych.

Celem głównym programu jest poprawa stanu zachowania zabytków oraz włączenie zabytków w rozwój gospodarczy i społeczny województwa z uwzględnieniem zasady zrównoważonego rozwoju.

Program realizuje cele szczególne określone w art. 87 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, takie jak:

- 1) włączanie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określanie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką na zabytkami.

Program jest instrumentem realizacji wojewódzkiej strategii działań wobec obiektów zabytkowych zawartej w dokumentach strategicznych. Określa warunki włączania zabytków w procesy gospodarczego rozwoju województwa przy pomocy zróżnicowanych podmiotów gospodarczych. Program nie obejmuje zakresu działań związanych z ochroną zabytków, wynikających z kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków, ale jego realizacja będzie wymagała ścisłej współpracy z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

1.2. FAZY OPRACOWYWANIA PROGRAMU

W pierwszym etapie prac przeanalizowano obowiązujące akty prawne określające możliwości oraz warunki ochrony i opieki nad zabytkami, a także sporządzono ekspercką

charakterystykę zasobów zabytkowych (załącznik 1). Opracowanie to zawiera zbiór informacji o zabytkach adekwatny do dostępnej wiedzy i będzie aktualizowane w celu wprowadzenia zmian wynikających ze stanu wiedzy o zabytkach i przemian, jakim zabytki podlegają. Charakterystykę zasobów zabytkowych podsumowano analizą SWOT, która dała podstawę do opracowania celów i kierunków działań programu.

W pracach przy formułowaniu celów programu wykorzystano metodę warsztatów interaktywnych, na które zaproszono pracowników wydziałów Urzędu Marszałkowskiego, przedstawicieli gmin i powiatów, a także członków stowarzyszeń i ekspertów. Następnie określono sposoby wdrażania oraz zasady monitoringu programu.

Efektem tych działań jest niniejsza propozycja projektu programu wykonana przez Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach. Projekt *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim* poddano kolejnym konsultacjom, do których zaproszono wydziały Urzędu Marszałkowskiego oraz członków Rady Programowej Śląskiego Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach. Ostateczna wersja projektu programu zostanie przedstawiona Zarządowi Województwa Śląskiego do akceptacji, a następnie przekazana do zaopiniowania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków.

II. UWARUNKOWANIA REALIZACJI PROGRAMU

Program uwzględnia ustalenia zawarte w dokumentach strategicznych, do których należą:

- *Strategia rozwoju województwa śląskiego na lata 2000–2020*,
- *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego*,
- *Strategia rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020*,
- *Strategia rozwoju turystyki w województwie śląskim na lata 2004–2013*,
- *Tezy do „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”*,
- *Narodowa strategia rozwoju kultury na lata 2004–2013*,
- *Narodowy program kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004–2013*.

II.1. STRATEGIA ROZWOJU WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO NA LATA 2000–2020

Zaktualizowana *Strategia rozwoju województwa śląskiego na lata 2000–2020* została przyjęta przez Sejmik Województwa Śląskiego 4 lipca 2005 r. Strategia jest zgodna z najważniejszymi kierunkami rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, nakreślonymi w dokumentach planistycznych szczebla krajowego, oraz ze strategicznymi celami i priorytetami europejskiej polityki spójności w latach 2007–2013 zawartymi w *Partnerstwie na rzecz wzrostu gospodarczego i zatrudnienia*, w odnowionej Strategii Lizbońskiej z lutego 2005 r. oraz *Strategicznych wytycznych wspólnoty na lata 2007–2013*. Pozwoliło to zorientować priorytety i kierunki działań strategii na konkurencyjność regionalną, wzrost zatrudnienia oraz gospodarkę opartą na wiedzy. Opieka nad zabytkami jako element procesów gospodarczych regionu jest odzwierciedlona we wszystkich celach strategicznych:

Cel I – Wzrost wykształcenia mieszkańców oraz ich zdolności adaptacyjnych do zmian społecznych i gospodarczych w poczuciu bezpieczeństwa społecznego i publicznego.

Cel II – Wzrost innowacyjności i konkurencyjności gospodarki.

Cel III – Poprawa jakości środowiska naturalnego i kulturowego oraz zwiększenie atrakcyjności przestrzeni.

Cel IV – Rozbudowa oraz unowocześnienie systemów infrastruktury technicznej.

Szczegółowe odniesienia celów programu do celów strategii przedstawiono w aneksie 1.

II.2. PLAN ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego (zwany dalej planem) został uchwalony przez Sejmik Województwa Śląskiego 21 lipca 2004 r. i opublikowany w „Dzienniku Urzędowym Województwa Śląskiego” (2004 nr 68 poz. 2049). Jest to dokument planowania strategicznego określający działania, za pomocą których samorząd województwa wpływa na rozmieszczenie funkcji terenów w przestrzeni i ich wzajemne powiązanie. Plan uwzględnia założenia polityki przestrzennej państwa i tworzy warunki do realizacji ustaleń strategii rozwoju województwa.

Program opieki nad zabytkami współdziała z planem przy realizacji celów polityki przestrzennej zapisanych w ustaleniach planu w zakresie:

Celu I – dynamizacji i restrukturyzacji przestrzeni województwa.

Celu II – wzmocnienia funkcji sieci osadniczej.

Celu III – ochrony zasobów środowiska, wzmocnienia systemu obszarów chronionych i wielofunkcyjnego rozwoju terenów otwartych.

Szczegółowe odniesienia celów programu do celów planu przedstawiono w aneksie 2.

II.3. STRATEGIA ROZWOJU KULTURY W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2006–2020

Strategia rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020 (zwana dalej strategią) została uchwalona przez Sejmik Województwa Śląskiego w sierpniu 2006 r. Jest to dokument określający cele strategiczne rozwoju kultury wraz z kierunkami działań. Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego za pomocą *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim* realizuje strategię w zakresie opieki nad zabytkami.

W strategii wyznaczono cztery cele strategiczne:

Cel I. Wzrost kompetencji potrzebnych do:

- 1) uczestnictwa w kulturze,
- 2) efektywnego zarządzania kulturą
- 3) twórczości artystycznej w warunkach gospodarki rynkowej.

Cel II. Wzrost poziomu uczestnictwa w kulturze (biernego – w roli odbiorców treści kulturowych i czynnego – w roli twórców treści kulturowych).

Cel III. Upowszechnianie i zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu (materialnego i niematerialnego) oraz jego lepsze wykorzystywanie do celów turystycznych.

Cel IV. Tworzenie lepszych warunków dla rozwoju środowisk twórczych i wykorzystywanie ich kreatywności.

Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie śląskim jest spójny ze wszystkimi kierunkami działań III celu strategicznego strategii oraz z wybranymi kierunkami działań I i II celu strategii. Szczegółowe odniesienia celów programu do celów strategii przedstawiono w aneksie 3.

II.4. ZABYTKI W POLITYCE PAŃSTWA

II.4.1. KRAJOWY PROGRAM OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Art. 84 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego obowiązek sporządzenia *Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami*. Celem krajowego programu jest stworzenie warunków niezbędnych do sprawowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. W krajowym programie powinny zostać określone cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposoby finansowania planowanych działań oraz harmonogram ich realizacji.

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami obecnie jest opracowywany. W tezach do *Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami* określono siedem podstawowych zasad konserwatorskich:

- *primum non nocere*,
- maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych),
- minimalnej niezbędnej ingerencji (powstrzymanie się od działań niekoniecznych),
- usuwania tylko tego, co na oryginał działa niszcząco,
- czytelności i odróżnialności ingerencji,
- odwracalności metody i materiałów,
- wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Zasady te powinny być uwzględniane podczas prowadzenia wszelkich prac przy zabytkach przez wszystkie osoby działające w sferze opieki nad zabytkami, w tym przez: pracowników urzędów, konserwatorów dzieł sztuki, architektów, urbanistów, pracowników budowlanych, archeologów, badaczy, właścicieli, użytkowników i innych.

II.4.2. NARODOWY PROGRAM KULTURY „OCHRONA ZABYTEKÓW I DZIEDZICTWA KULTUROWEGO” NA LATA 2004-2013

Narodowy program kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004-2013 jest elementem opracowanej w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego Narodowej strategii rozwoju kultury na lata 2004–2013. Określa on politykę rządu wobec zabytków i dziedzictwa kulturowego do 2013 r.

Celem strategicznym programu jest intensyfikacja ochrony i upowszechniania dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie kompleksowa poprawa stanu zabytków nieruchomych.

Celami częściowymi programu są:

- poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków,
- kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne,
- zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości przez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych,
- promocja polskiego dziedzictwa kulturowego w Polsce i za granicą w szczególności za pomocą narzędzi społeczeństwa informacyjnego,
- rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego,
- tworzenie warunków do rozwoju i ochrony dziedzictwa kultury ludowej,
- zabezpieczenie zabytków przed nielegalnym wywozem.

W programie sformułowano dwa priorytety działań:

Priorytet 1. Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe.

Priorytet 2. Edukacja i administracja na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego.

W ramach priorytetu 1 ustalono trzy działania:

Działanie 1.1. Budowa nowoczesnych rozwiązań organizacyjno-finansowych w sferze ochrony zabytków.

Celem głównym tego działania jest dostosowanie strefy ochrony zabytków do rzeczywistości gospodarczej. W ramach działania przewidziano prowadzenie szerokich konsultacji ze środowiskami związanymi z ochroną zabytków w celu sformułowania propozycji zmian instytucjonalnych, prawnych i funkcjonalnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków oraz procesu oferowania zabytków na rynku.

Działanie 1.2. Kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne. W ramach tego działania przewidziano realizację dwóch programów:

Program: *Polskie regiony w europejskiej przestrzeni kulturowej*

Celem programu jest przygotowanie potencjalnych wnioskodawców do opracowania kompleksowych projektów współfinansowanych z funduszy strukturalnych. W ramach programu prowadzone są specjalne szkolenia.

Program: *Promesa Ministra Kultury*

Celem programu jest udział wkładu krajowego w montażu finansowym wybranych projektów współfinansowanych z funduszy europejskich.

Działanie 1.3. Zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości przez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych.

Działanie to będzie realizowane przez programowanie i wdrażanie kompleksowych programów dotyczących markowych produktów turystycznych. Będzie wykonywane na terenie miast: Gdańsk, Kraków, Poznań, Warszawa i Wrocław. Do roku 2013 przewidziano realizację dwóch programów:

Program: *Narodowy produkt turystyczny miasta stołecznego Warszawy „Trakt Królewski”*

Program: *Fryderyk Chopin 2010*.

W ramach priorytetu 2 ustalono dwa działania:

Działanie 2.1. Rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego.

Działanie będzie polegało na podnoszeniu wykształcenia kadr zatrudnionych w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego oraz na rozwijaniu zainteresowań społeczeństwa problematyką ochrony zabytków.

Działanie 2.2. Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wwozem, wywozem i przewozem przez granice.

Działanie to realizowane będzie przez wdrożenie Programu *Absent Patrimonium*, który przewiduje realizację sieci informacji o zabytkach wwożonych, wywożonych i przewożonych przez granice oraz o zabytkach zaginionych.

Szczegółowe odniesienia celów programu do celów *Narodowego programu kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego”* na lata 2004–2013 przedstawiono w aneksie 4.

II.5. KOMPETENCJE W ZAKRESIE OCHRONY ZABYTKÓW

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami dokonuje podziału kompetencji w zakresie ochrony zabytków. Organami ochrony zabytków są (art. 89):

- 1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w którego imieniu zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków,
- 2) wojewoda, w którego imieniu zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Do zadań Generalnego Konserwatora Zabytków należy w szczególności:

- opracowywanie krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- podejmowanie działań związanych ze wspieraniem rozwoju regionalnego i realizacją kontraktów wojewódzkich w sprawach opieki nad zabytkami,
- prowadzenie krajowej ewidencji zabytków i krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych nieprawnie za granice,
- wydawanie decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych,
- organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie przestrzegania oraz stosowania przepisów dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- sprawowanie nadzoru nad działalnością wojewódzkich konserwatorów zabytków,
- promowanie badań naukowych w zakresie konserwacji zabytków,
- organizowanie szkoleń dla służb konserwatorskich,
- organizowanie konkursów promujących opiekę nad zabytkami, w tym przyznawanie wyróżnień, nagród pieniężnych i rzeczowych,
- opiniowanie wniosków o nadanie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”,
- współpraca z organami administracji publicznej w sprawach ochrony zabytków,
- organizowanie szkoleń w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,

- podejmowanie działań związanych z troską o zabytki dotyczące historii Polski pozostające poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.

Do zadań wojewódzkiego konserwatora zabytków należy w szczególności:

- realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- sporządzanie w ramach przyznanych środków budżetowych planów finansowych ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- prowadzenie rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz gromadzenie dokumentacji w tym zakresie,
- wydawanie, zgodnie z właściwością, decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych,
- sprawowanie nadzoru nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych,
- organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- opracowywanie wojewódzkich planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz koordynacja działań przy realizacji tych planów,
- upowszechnianie wiedzy o zabytkach,
- współpraca z innymi organami administracji publicznej w sprawach ochrony zabytków.

III. DIAGNOZA ZASOBÓW ZABYTKOWYCH WOJEWÓDZTWA

III.1. POŁOŻENIE ADMINISTRACYJNE, GEOGRAFICZNE I HISTORYCZNE

III.1.1. POŁOŻENIE ADMINISTRACYJNE

Województwo śląskie leży w południowej części Polski. Od południa graniczy ze Słowacją i Czechami, od zachodu z województwem opolskim, od północy – z województwem łódzkim, a od wschodu – z województwami świętokrzyskim i małopolskim. W wyniku reformy administracyjnej państwa w 1999 r. w skład województwa śląskiego weszło 86% obszaru byłego województwa katowickiego, 70% częstochowskiego i 60% bielskiego.

III.1.2. POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE

Województwo śląskie leży w centralnej części Europy Środkowej u wrót Bramy Morawskiej. Jest to obszar zróżnicowany krajobrazowo, rozciągający się od Beskidu Śląskiego, Żywieckiego i Małego na południu po Wyżynę Wieluńską na północy oraz od Kotliny Raciborskiej i doliny Liswarty na zachodzie po dolinę Pilicy i dolinę Warty na wschodzie. Teren województwa przecinają górne odcinki dwóch największych rzek Polski – Odry i Wisły.

III.1.3. OBSZAR WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO NA TLE HISTORYCZNEGO ROZWOJU REGIONU

1) RYS HISTORYCZNY ROZWOJU REGIONU

Województwo śląskie powstało w 1999 r. w wyniku reformy administracyjnej wprowadzającej nowy podział terytorialny państwa. Reforma ta przywróciła przedwojenną nazwę „województwo śląskie”, ale nie uwzględniła historycznych granic regionu śląskiego (górnos Śląskiego). W jego skład weszły tereny należące do ówczesnych województw bielskiego, częstochowskiego i katowickiego. W obrębie województwa śląskiego znalazło się 17 powiatów ziemskich (będziński, bielski, bieruńsko-lędzki, cieszyński, częstochowski, gliwicki, kłobucki, lubliniecki, mikołowski, myszkowski, pszczyński, raciborski, rybnicki, tarnogórski, wodzisławski, zawierciański, żywiecki) oraz 19 miast na prawach powiatu (Bielsko-Biała, Bytom, Chorzów, Częstochowa, Dąbrowa Górnicza, Gliwice, Jastrzębie Zdrój, Jaworzno, Katowice, Mysłowice, Piekary Śląskie, Ruda Śląska, Rybnik, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice, Tychy, Zabrze, Żory). Jest to obszar obejmujący:

1. Część historycznych ziem górnos Śląskich:

- a) ziemię cieszyńską – terytorium stanowiące część dawnego księstwa cieszyńskiego (dzisiejsze gminy powiatu cieszyńskiego – Brenna, Chybie, Cieszyn, Dębowiec, Goleszów, Hażlach, Istebna, Skoczów, Strumień, Ustroń, Wisła, Zebrzydowice),
- b) ziemię raciborską – terytorium stanowiące dawne księstwo raciborskie wydzielone w XII w. dla księcia Mieszka Płatoniego (obejmowało miasta Mikołów, Pszczyń, Racibórz, Rybnik, Żory). W tym też wieku poszerzone zostało o małopolskie kasztelanie bytomską, siewierską i oświęcimską (darowizna Kazimierza Sprawiedliwego). Dzisiejsze gminy powiatów: mikołowskiego – Łaziska Górne, Mikołów, Ornontowice, Orzesze, Wyrzy; pszczyńskiego – Goczałkowice-Zdrój, Kobiór, Miedźna, Pawłowice, Pszczyzna, Suszec; raciborskiego – Kornowac, Krzanowice, Krzyżanowice, Kuźnia Raciborska, Nędza, Pietrowice Wielkie, Racibórz, Rudnik; rybnickiego – Czerwionka-Leszczyny, Gaszowice, Jejkowice, Świerklany; tyskiego – Bieruń, Bojszowy, Imielin, Lędziny, Chełm Śląski; wodzisławskiego –

- Godów, Gorzyce, Lubomia, Marklowice, Mszana, Pszów, Radlin, Rydułtowy, Wodzisław Śląski,
- c) południowo-wschodnia część ziemi opolskiej – terytorium należące do dawnego księstwa opolskiego (dzisiejsze gminy powiatów: gliwickiego – Gierałtowice, Knurów, Pilchowice, Pyskowice, Rudziniec, Sośnicowice, Toszek, Wielowieś).
- 2. Część historycznych ziem wielkopolskich:
 - a) ziemia wieluńska,
 - b) ziemia sieradzka, fragment dawnego powiatu radomszczańskiego z Koniecpolem.
- 3. Historyczne ziemie małopolskie:
 - a) powiat lelowski (dzisiejsze gminy powiatów: będzińskiego – Siewierz; częstochowskiego – Blachownia, Janów, Kamienica Polska, Koniecpol, Konopiska, Lelów, Mstów, Mykanów, Olsztyn, Przyrów, Rędziny; kłobuckiego – Kłobuck, Krzepice, Miedźno, Opatów, Panki, Przystajń, Wręczyca Wielka; lublinieckiego – Herby; myszkowskiego – Koziegłowy, Niegowa, Poraj, Żarki; zawierciańskiego – Irządze, Kroczyce, Łazy, Ogrodzieniec, Pilica, Poręba, Szczekociny, Włodowice oraz Częstochowa jako miasto na prawach powiatu),
 - b) powiat krakowski (miasto Sławków),
 - c) powiat Książ Wielki (dzisiejsza gmina Żarnowiec powiatu zawierciańskiego),
 - d) powiat śląski, który obejmował m.in. terytoria księstwa oświęcimskiego (dzisiejsze gminy powiatów: bielskiego – Buczkowice, Kozy, Porąbka, Szczyrk, Wilamowice, Wilkowice; żywieckiego – Czernichów, Gilowice, Jeleśnia, Koszarawa, Lipowa, Łękawica, Łodygowice, Milówka, Radziechowy-Wieprz, Rajcza, Ślemień, Świnna, Ujszoły, Węgierska Górka oraz miasta powiatowe Bielsko-Biała i Żywiec).

Istotne zmiany między dwoma historycznymi regionami Śląskiem i Małopolską miały miejsce w XII w., kiedy to książę krakowski Kazimierz Sprawiedliwy odstąpił księciu opolsko-raciborskiemu Mieszkowi I Płatonogiemu małopolską kasztelaninę bytomską, siewierską i oświęcimską. Granicę z księstwem krakowskim wyznaczały symbolicznie rzeki Biała, Wisła, Przemsza i Liswarta. Kolejne zmiany wschodniej granicy Śląska miały miejsce w XV w., kiedy to biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki kupił od księcia cieszyńskiego Wacława I księstwo siewierskie. W 1457 r. odpadło od Śląska księstwo oświęcimskie nabyte przez króla Polski Kazimierza Jagiellończyka. W 1494 r. król Jan Olbracht zakupił księstwo zatorskie. Oba księstwa zostały formalnie włączone do Polski w 1564 r. Granica przebiegała Pasmem Jabłonkowskim, następnie górnym biegiem Wisły, Przemszą i Brynicą do miasta Woźniki.

Kolejne zmiany administracyjne w rejonie śląskim nastąpiły po wojnach śląskich, które prowadziły Austria i Prusy w latach 1740–1763. W rezultacie ustaleń pokojowych we Wrocławiu (1742) i Hubertusburgu (1763) pokonana monarchia habsburska zachowała księstwo cieszyńskie i południowe obszary księstw opolskiego i karniowskiego oraz południową część księstwa biskupiego nysko-otmuchowskiego (Dolny Śląsk). Powstała wówczas autonomiczna prowincja ze stolicą w Opawie – Śląsk Austriacki. Prusy cesarza Fryderyka II otrzymały księstwa opolskie, raciborskie, północną część księstwa opawskiego i karniowskiego. Początkowo ziemie te przyłączono do Dolnego Śląska, tworząc pruską Prowincję Śląską ze stolicą we Wrocławiu.

Kolejne reformy administracyjne wpłynęły na utworzenie nowej jednostki terytorialnej dla górnośląskiej Prowincji Śląskiej – rejencji górnośląskiej (późniejsza rejencja opolska). W efekcie II rozbioru Polski w 1793 r. w obrębie Królestwa Pruskiego znalazł się również

obszar nad górną Wartą z Częstochową. W wyniku kolejnego rozbioru Polski w 1795 r. Prusy powiększyły obszar o małopolskie powiaty (cyrkuły) siewierski (Będzin, Czeladź, Koziegłowy, Modrzejów, Mrzygłód, Niwka, Olsztyn, Siewierz i Sławków) i pilicki (Janów, Kromolów, Lelów, Ogrodzieniec, Pilica, Szczekociny, Włodowice i Żarki). Z przyłączonego terenu powstał Nowy Śląsk. W listopadzie 1807 r. obszar ten włączony został do Księstwa Warszawskiego (późniejsze Królestwo Polskie).

W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego północno-wschodnie obszary dzisiejszego województwa śląskiego znajdowały się na obszarze departamentów kaliskiego i krakowskiego (m.in. powiaty częstochowski, lelowski i pilicki). Po utworzeniu Królestwa Kongresowego w 1815 r. obszar ten wchodził w skład województw kaliskiego (obwód wieluński z powiatem częstochowskim) i krakowskiego (obwód olkuski z powiatami pilickim i lelowskim).

Po zakończeniu I wojny światowej o kształcie granic Śląska decydowały trzy państwa – Czechosłowacja, Niemcy i Polska. Dnia 15 lipca 1920 r. Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej wydał decyzję o utworzeniu województwa śląskiego z terenów Śląska, które zostaną włączone do Polski (chodziło o części dawnego austriackiego Śląska Cieszyńskiego i pruskiego Górnego Śląska). Województwo śląskie stało się samodzielną jednostką administracyjną w 1922 r. W jego skład weszło 9 powiatów wiejskich (bielski, cieszyński, katowicki, lubliniecki, pszczyński, rudzki, rybnicki, świętochłowicki, tarnogórski) oraz 3 powiaty miejskie (Bielsko, Katowice i Królewska Huta). W 1938 r. obszar województwa śląskiego powiększył się o tzw. Zaolzie (zachodnia część Śląska Cieszyńskiego).

Tereny północno-wschodnie dzisiejszego województwa śląskiego znalazły się w obszarze trzech województw: łódzkiego (część powiatu radomszczańskiego), kieleckiego (powiaty częstochowski, sosnowiecki, zawierciański) i krakowskiego (powiaty bialski, oświęcimski, żywiecki).

W październiku 1939 r. niemieckie władze okupacyjne utworzyły Rejencję Katowicką, włączając do niej obszar polskiego województwa śląskiego, a w listopadzie tego roku powiaty będziński i żywiecki. Całość była częścią Prowincji Śląskiej. Rok później wydzielono z niej Prowincję Górnośląską ze stolicą w Katowicach, składającą się z rejencji katowickiej i opolskiej. Pierwsza obejmowała powiaty będziński, żywiecki oraz miejski sosnowiecki, bielski, część olkuskiego, chrzanowskiego, wadowickiego. Druga została powiększona o powiaty zawierciański i zachodnią część częstochowskiego. Tym sposobem w rejonie górnośląskim znów znalazły się tereny o proveniencji małopolskiej. Natomiast wschodnia część częstochowskiego znajdowała się na obszarze Generalnego Gubernatorstwa (dystrykt radomski).

Powojenne reformy administracyjne z lat 1950 i 1970 podzieliły historyczny obszar na województwa katowickie i opolskie, a w latach 1975–1999 na województwa katowickie, opolskie, bielskie i częstochowskie. Ostatnia reforma z 1999 r. powróciła do historycznej nazwy „województwo śląskie”, uwzględniając jednak w jego składzie terytoria nieśląskie. Natomiast zachodnia część historycznego Górnego Śląska weszła w skład województwa opolskiego.

2) HISTORYCZNE TRAKTY

1. „Dolina Odry” – najdawniejszy szlak handlowy przecinający dzisiejsze województwo śląskie, łączący południe i północ Europy Środkowej. Najważniejszym miastem tego szlaku, położonym w granicach dzisiejszego województwa śląskiego, jest Racibórz, wzmiankowany już przez Galla Anonima w 1108 r. jako wczesnośredniowieczny gród położony przy przeprawie przez Odrę. Trakty drogowe prowadzone były po obu

- stronach doliny rzeki w kierunku północ-południe. Odgałęzieniem tego szlaku był trakt z Raciborza w kierunku wschodnim do Krakowa przez Rybnik, Żory, Pszczynę.
2. „Strata Magna” – jeden z najważniejszych szlaków drogowych średniowiecza łączący Gniezno i Poznań z Krakowem. Prowadził przez miasta: Żarnowiec – gród wzmiankowany w 1100 r., Lelów – wzmiankowany w 1193 r., Mstów – wzmiankowany w 1193 r., Kłobuck i Krzepice. Droga ta w XV w. straciła swe znaczenie na rzecz nowego połączenia Wielkopolski z Krakowem przez Ogrodzieniec, Włodowice, Żarki, Częstochowę i dalej Kłobuck i Krzepice. Od tego szlaku w Żarkach odchodziła droga do Wrocławia przez Koziegłowy, Woźniki, Koszęcin, Lubliniec.
 3. Trakty łączące zachodnią Europę ze Wschodem przez Wrocław i Kraków. Pierwszy – „górny” biegł przez Toszek, Pyskowice, Bytom, Czeladź, Będzin i Sławków. Drugi – „dolny” przechodził przez Toszek, Pyskowice, Gliwice, Mikołów i Bieruń.
 4. Szlaki łączące Kraków z Wiedniem:
 11. „Trakt cesarski” – pierwsza bita szosa, zbudowana w latach 1776–1790, biegnąca przez Cieszyn, Skoczów, Bielsko. W Skoczowie trakt ten pokrywa się z wcześniejszym „traktem solnym”,
 12. „Gościniec kocierski” – bita szosa, zbudowana w latach 1784–1788, wytyczająca najkrótsze połączenie pomiędzy Krakowem i Wiedniem przez Przełęcz Kocierską, Żywiec, Milówkę, Rajcę, Sól.
 5. Droga doliną Olzy z Milówki do Jabłonkowa.
 6. Dawna droga z Żywca do Krakowa doliną Łękawki.
 7. Połączenie Żywca z Bielskiem przez Kotlinę Żywiecką.
 8. Szlak miedziany, inaczej droga Turzonów, z Żywca na Węgry doliną Koszarawy.

III.2. ZASOBY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

III.2.1. EWIDENCJA ZABYTEKÓW

Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa (art. 22 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami). Ewidencja zabytków województwa śląskiego jest obecnie tworzona. Docelowo liczba zabytków nieruchomych ujętych w ewidencji może wynosić około 47 tysięcy¹.

III.2.2 ZABYTKI OBJĘTE OCHRONĄ

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przewiduje następujące formy ochrony zabytków:

- 1) wpis do rejestru zabytków,
- 2) uznanie za pomnik historii,
- 3) utworzenie parku kulturowego,
- 4) ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego

1) WPIS DO REJESTRU ZABYTEKÓW

Zabytki o szczególnej wartości są objęte ochroną za pomocą wpisu do rejestru zabytków. Rejestr zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków (art. 8 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

Według danych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków² na terenie województwa śląskiego wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych jest ogółem około 3600 obiektów, w tym:

- 1) wielkoobszarowych założeń miejskich i wiejskich – 64,

¹ Liczba szacunkowa wynikająca z liczby obiektów ujętych w spisach zabytków nieruchomych.

² www.wkz.katowice.pl/bip/index2.html. Stan na lipiec 2006 r.

- 2) obiektów sakralnych – 437,
- 3) obiektów budownictwa obronnego – 18,
- 4) budowli użyteczności publicznej – 281,
- 5) zamków – 34,
- 6) pałaców – 79,
- 7) dworów – 79,
- 8) parków i zieleni zorganizowanej – 135,
- 9) budynków gospodarczych – 171,
- 10) domów mieszkalnych – około 1400,
- 11) budownictwa przemysłowego – około 170,
- 12) cmentarzy – 66, 13) innych – 134.

W rejestrze zabytków archeologicznych znajduje się 231 stanowisk archeologicznych³.

Do rejestru zabytków ruchomych wpisanych jest ogółem około 6000 obiektów⁴.

2) POMNIKI HISTORII

Zabytki nieruchome lub parki kulturowe o wybitnej wartości dla kultury mogą zostać uznane przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej za pomnik historii. Na terenie województwa śląskiego za pomnik historii zostały uznane dwa obiekty:

1. „Częstochowa, Jasna Góra – zespół klasztoru oo. paulinów” uznany za pomnik historii zarządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. (M.P. 1994 nr 50 poz. 413).
2. „Tarnowskie Góry – podziemia zabytkowej kopalni rud srebronośnych oraz sztolnia »Czarnego Pstrąga«” uznane za pomnik historii rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 kwietnia 2004 r. (Dz.U. 2004 nr 102 poz. 1062).

3) PARKI KULTUROWE

Park kulturowy może zostać utworzony przez radę gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Celem utworzenia parku kulturowego jest zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

W województwie śląskim znajduje się jeden park kulturowy – „Cmentarz żydowski w Żorach”, obejmujący teren cmentarza żydowskiego położonego pomiędzy ulicami Cmentarną i Dębową.

4) USTALENIE OCHRONY W MIEJSCOWYM PLANIE ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się ochronę zabytków znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków oraz, w zależności od potrzeb, ustala się strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków (art. 19 ust. 1 pkt 2 i ust. 3 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego:

1. uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
2. określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu,

³ Tamże.

⁴ Tamże.

3. ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami (art. 18 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami), a także uwzględnia się ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia oraz parków kulturowych (art.19 ust 1 pkt 1 i 3 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (art. 19 ust. 2 cytowanej ustawy).

Ochrona zabytków w planach miejscowych została w ostatnich latach znacznie ograniczona w wyniku wygaśnięcia terminu ważności planów sporządzonych przed rokiem 1994 oraz braku nowych planów dla znacznej części terenu województwa.

III.2.3. OCHRONA WALORÓW KULTUROWYCH I HISTORYCZNYCH NA PODSTAWIE USTAWY O OCHRONIE PRZYRODY

Ochrona wartości kulturowych i historycznych jest uwzględniana przy tworzeniu form ochrony na podstawie ustawy z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880). Do form ochrony przyrody, które uwzględniają ochronę wartości kulturowych, należą: parki narodowe, rezerваты przyrody, parki krajobrazowe, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe. Na szczególną uwagę zasługuje ochrona wielkoobszarowa w postaci parku krajobrazowego. Zgodnie z art. 16 ust. 1 ustawy o ochronie przyrody park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania i popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju.

Dnia 1 stycznia 2000 r. na mocy rozporządzenia wojewody śląskiego nr 222/99 z 16 listopada 1999 r. na terenie województwa śląskiego powołano Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Śląskiego, w którego skład weszło w całości lub w części osiem istniejących już parków krajobrazowych.

- 1) Park Krajobrazowy Beskidu Małego,
- 2) Park Krajobrazowy Beskidu Śląskiego,
- 3) Park Krajobrazowy „Cysterskie Kompozycje Krajobrazowe Rud Wielkich”,
- 4) Park Krajobrazowy Lasy nad Górną Liswartą,
- 5) Park Krajobrazowy Orlich Gniazd,
- 6) Żywiecki Park Krajobrazowy,
- 7) Park Krajobrazowy Stawki,
- 8) Załęczański Park Krajobrazowy,

III.2.4. MIEJSCA PAMIĘCI

Na obszarze województwa śląskiego znajdują się liczne miejsca, które są objęte ochroną na podstawie następujących aktów prawnych:

- 1) Ustawa z dnia 21 stycznia 1988 r. o Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (Dz.U. nr 2 poz. 2 z późn. zm.),
- 2) Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 kwietnia 1988 r. w sprawie organizacji, trybu działania i zasad finansowania Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (Dz.U. nr 22 poz. 154),
- 3) Ustawa z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady (Dz.U. nr 41 poz. 412),

- 4) Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 27 maja 1999 r. w sprawie określenia sposobu oznakowania granic Pomników Zagłady i ich stref ochronnych, a także wzorów znaków wskazujących na te granice (Dz.U. nr 47 poz. 473),
- 5) Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz.U. nr 39 poz. 311 z późn. zm.),
- 6) Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 23 października 1936 r. w sprawie wykonania ustawy z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz.U. z r. 1936 nr 85 poz. 595),
- 7) Pismo Prezesa Rady Ministrów RP z dnia 6 sierpnia 1999 r. znak SJB 219-38/10/99, gdzie zwraca się uwagę na fakt, że wojewoda w toku wykonywanych obowiązków winien zapewnić szczególną dbałość o zachowanie nienaruszalności miejsc, obiektów i przedmiotów upamiętniających postacie i wydarzenia znaczące dla dziedzictwa państwa i narodu polskiego lub innych narodów mogących stanowić miejsca pamięci,
- 8) Zarządzenie Wojewody Śląskiego z dnia 6 grudnia 2002 r. w sprawie powołania Wojewódzkiego Komitetu Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Katowicach (nr 434/02).

Celem ochrony miejsc pamięci jest zachowanie wszelkich śladów i utrwalenie znaczących dla tożsamości narodowej wydarzeń, faktów, postaci z dziejów państwa i narodu polskiego, walk o zjednoczenie i niepodległość ze szczególnym uwzględnieniem celów wychowawczych i edukacyjnych, tak aby służyły popularyzacji wiedzy o dokonaniach Polaków, stanowiły trwałe elementy tożsamości narodowej i składnik współczesnego życia.

Miejsca, obiekty i znaki pamięci narodowej jako ważny składnik tożsamości powinny być chronione przez wszystkich obywateli.

Zadaniem wojewody jest zapewnienie nienaruszalności integralności tych miejsc i zabezpieczenie ich przed wystąpieniem nieodwracalnych skutków dotyczących ich sytuacji prawnej lub faktycznej. W związku z tym w Wydziale Spraw Obywatelskich i Migracji Śląskiego Urzędu Wojewódzkiego powstał wykaz miejsc pamięci, uwzględniający numer ewidencyjny obiektu, opis oraz położenie. Obiekty oznaczono następującymi symbolami:

GW – groby i cmentarze wojenne oraz ofiar wojen,

U – upamiętnienie w formie pomników, krzyży pamiątkowych, tablic pamiątkowych, głazów, kopców, kurhanów, symboli religijnych lub innych symboli (służące upamiętnieniu wydarzeń, faktów lub postaci z dziejów państwa i narodu polskiego oraz innych narodów, tzw. znaki pamięci),

G – groby ofiar systemów totalitarnych, nie będące grobami wojennymi, groby wybitnych Polaków, groby wybitnych zasłużonych obywateli, znajdujące się pod opieką władz samorządowych.

III.2.5. KRÓTKA CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW ZABYTKOWYCH

Województwo śląskie jest obszarem o wyjątkowym, zróżnicowanym i bogatym dziedzictwie kulturowym. Zasoby dziedzictwa kulturowego, zarówno materialne, jak i niematerialne, mają szczególne znaczenie w zachowaniu tożsamości regionu, kształtowaniu atrakcyjności gospodarczej i turystycznej województwa.

W krajobrazie kulturowym województwa ważne miejsca zajmują stanowiska archeologiczne pochodzące z różnych okresów, od paleolitu środkowego aż po czasy współczesne. Są to m.in. osady otwarte, cmentarzyska płaskie, grodziska, kurhany i zamieszkałe przez człowieka jaskinie.

W granicach województwa śląskiego znajduje się 45 miast historycznych. Powstawały one przy historycznych traktach. Duża część miast pozostających w granicach zaboru

rosyjskiego po powstaniu styczniowym, ok. roku 1870, utraciła prawa miejskie i tylko niektóre z nich odzyskały je w XX w. Miasta historyczne (m.in. Częstochowa, Gliwice, Bytom) uległy głębokim przeobrażeniom na skutek procesów industrializacji, które zachodziły od XVIII do XX w. Był to również okres dynamicznego kształtowania się nowych miast (m.in. Katowice, Zabrze, Chorzów).

Specyficznym dziedzictwem kulturowym okresu industrializacji (od XVIII do XX w.) są zespoły obiektów związanych z:

- 1) górnictwem węgla kamiennego (m.in. zespół budynków kopalni „Ignacy” w Rybniku-Niewiadomiu; zespół ruchu I kopalni „Saturn” w Czeladzi; zabudowa szybu „Andrzej” dawnej kopalni „Błogosławieństwo Boże”, obecnie „Pokój”, w Rudzie Śląskiej-Wirku; zabudowa szybu „Franciszek” kopalni „Wawel” w Rudzie Śląskiej; kopalnia „Królowa Luiza” w Zabrzu-Zaborzu; dawna kopalnia „Guido” oraz Główna Kluczowa Sztolnia Dziedziczna w Zabrzu; zespół szybu „Alfred” kopalni „Wełnowiec” w Katowicach-Wełnowcu; zespół szybu „Bartosz” kopalni „Katowice” w Katowicach);
- 2) wydobywaniem i przetwórstwem metali nieżelaznych (m.in. dawna huta cynku „Uthemann”, obecnie Huta Metali Nieżelaznych „Szopienice”, w Katowicach-Szopienicach; Zakłady Metalowe „Silesia” w Świętochłowicach-Lipinach; podziemia Zabytkowej Kopalni Rud Srebrnośnych i Sztolnia Czarnego Pstrąga w Tarnowskich Górach);
- 3) hutnictwem żelaza (m.in. wieża wsadowa huty „Waleska” w Palowicach; wieża wyciągowa do wsadu wielkopieczowego w Porębie; dawna Królewska Odlewnia Żeliwa, obecnie GZUT SA., w Gliwicach; zespół huty w Tychach-Paprocach).

Dziedzictwem procesów industrializacyjnych są także zespoły fabryczno-rezydencjonalne. Charakteryzują się one powiązaniem funkcjonalno-przestrzennym fabryki, osiedla robotniczego i pałacu lub willi właściciela. Najbardziej wartościowe założenia tego typu to m.in. zespół Dietla i Schöna w Sosnowcu, zespół Hantkego w Częstochowie. W województwie śląskim znajduje się około 250 osiedli patronackich, takich jak kolonie i osiedla robotnicze. Historia tego rodzaju budownictwa sięga końca XVIII w. i wiąże się z kierowaną przez państwo pruskie wieloletnią akcją zasiedlania przez osadników z Prus ziem m.in. Prowincji Śląskiej – tzw. osadnictwo fryderycjańskie. Większość osiedli i kolonii powstających na przełomie wieków XIX i XX była projektowana z wykorzystaniem idei miasta-ogrodu E. Howarda (m.in. Giszowiec w Katowicach, Rokitnica w Zabrzu, kolonia III w Knurowie). Osiedla i kolonie robotnicze o największych walorach urbanistycznych i architektonicznych to m.in. Nikiszowiec w Katowicach, Borsig i Sandkolonie w Zabrzu, Ficinus i Kaufhaus w Rudzie Śląskiej, osiedle w Czerwionce-Leszczynach, osiedle TAZ w Zawierciu, osiedle Czeladź-Piaski w Czeladzi.

Procesy industrializacyjne miały bezpośredni wpływ na wykształcenie się krajobrazu miejsko-przemysłowego. Można go oglądać na obszarze Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego (GOP) i Rybnickiego Okręgu Węglowego (ROW). Sieci osadniczej towarzyszą zespoły przemysłowe i tereny poprzemysłowe z hałdami i wyrobiskami.

O wyrazie architektonicznym takich miast, jak np. Bytom, Chorzów, Cieszyn, Gliwice decydują obiekty powstałe w XIX w., w stylach eklektyzmu i historyzmu, a także realizacje reprezentujące różne fazy modernizmu z lat 1918–1939. Architektura powstająca w tych okresach na terenie województwa śląskiego ma zróżnicowany charakter ze względu na odmienne uwarunkowania legislacyjno-gospodarcze obowiązujące na terenach, gdzie była tworzona.

Ważnym elementem krajobrazu kulturowego województwa śląskiego są historyczne kompozycje krajobrazowe, m.in. w Koszęcinie, Rudach, Świerklańcu, Złotym Potoku i Żywcu, a także zespoły rezydencjonalne i pałacowo-parkowe, m.in. w Brynku, Irządach,

Kamieńcu, Krowiarkach, Łubiu, Nakle, Pilicy, Pławniowicach, Siemianowicach Śląskich, Sławikowie, Szczekocinach i Wierbce. Godne uwagi jest założenie pałacowo-parkowe w Pszczynie. Pałac powstał na miejscu zamku z XV w., a jego obecna forma została ukształtowana w latach 1870–1876 według projektu Aleksandra Destailleura.

Na szczególną uwagę zasługują charakterystyczne krajobrazy kulturowe województwa, będące wynikiem długowiecznego gospodarowania w określonych warunkach przyrodniczych. Szczególnie interesującym przykładem mogą być tereny kształtowane w wyniku 500-letniego gospodarowania zakonu cystersów, a następnie książąt raciborskich. Centrum tego układu stanowi zespół klasztorny w Rudach, który siecią promienistych i koncentrycznych dróg został skomunikowany z leśniczówkami i stawami hodowlanymi. Zespół klasztorny składa się z kościoła p.w. Wniebowzięcia NMP i klasztoru pocysterskiego. Klasztor został ufundowany w latach 1252–1257 dla cystersów sprowadzonych z Jędrzejowa przez Władysława I, księcia opolskiego. Obecnie obszar ten objęty jest ochroną w formie Parku Krajobrazowego „Cysterskie Kompozycje Krajobrazowe Rud Wielkich”.

Na ziemi raciborskiej, a także w okolicach Tarnowskich Gór i Gliwic zachował się harmonijny krajobraz rolniczy z czytelnymi układami ruralistycznymi (np. ulicówki, wielodrożnice; zabudowa zagrodowa typu frankońskiego).

Obszarem bardzo interesującym pod względem krajobrazowym jest Jura Krakowsko-Częstochowska. Naturalne formy terenu sprzyjały osiedlaniu się tutaj ludzi już w czasach paleolitu. W okresie od XIV do XVI w. na terenie Jury powstała linia zamków i strażnic obronnych, których ruiny są do dzisiaj wyróżniającą cechą krajobrazu tego obszaru (np. Bobolice, Mirów, Morsko, Ogrodzieniec, Olsztyn, Podzamcze).

Architekturę obronną reprezentują również obiekty Obszaru Warownego „Śląsk” oraz umocnienia niemieckie z lat 30-tych XX w. Są to obiekty żelbetowe znajdujące się m.in. w Bytomiu, Chorzowie, Łaziskach Górnych, Nieborowicach, Rudzie Śląskiej, Tarnowskich Górach i Wyrach.

Na południu województwa, na terenach górskich, rozciąga się specyficzny krajobraz kulturowy, ukształtowany w wyniku gospodarki pasterskiej. Na obszarze tym zachowało się dużo przykładów architektury drewnianej, zarówno świeckiej, jak i sakralnej (np. Istebna, Jeleśnia, Milówka, Wisła, Złatna). Liczne przykłady architektury drewnianej znajdują się także w powiatach: gliwickim, lublinieckim, pszczyńskim, rybnickim (np. Grzawa, Koszęcin, Księży Las, Łąka, Miedźna, Poniszowice). Są to przede wszystkim kościółki drewniane, dzwonnice i spichlerze. W północno-wschodniej części województwa ciągle można jeszcze spotkać typowe dla tych terenów drewniane zagrody. Od lat 60-tych XX w. wiele cennych obiektów jest przenoszonych do skansenów, m.in. w Chorzowie i Pszczynie.

Na obszarze województwa znajdują się liczne sanktuaria, wśród których obiektem o znaczeniu ogólnopolskim i europejskim, ze względu na wartości historyczne, religijne i artystyczne, jest klasztor oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Paulini zostali sprowadzeni do Polski z Węgier w 1382 r. dzięki staraniom księcia opolskiego Władysława. Jasna Góra jako ośrodek artystyczny czerpała z doświadczeń Krakowa, Warszawy i Wrocławia, a także rozwijała własne środowiska twórcze. Ponadto na obszarze województwa znajdują się sanktuaria o znaczeniu regionalnym i lokalnym (np. Koziegłówki, Lubecko, Piekary Śląskie, Pietrowice Wielkie, Pszów, Żarki-Leśniów).

W województwie śląskim znajdują się liczne przykłady budowli sakralnych o wysokich walorach historycznych i artystycznych. Należą do nich kościoły romańskie (np. Cieszyn, Siewierz), gotyckie (np. Racibórz – kaplica zamkowa p.w. św. Tomasza Kantuaryjskiego, koniec XIII w.; Gliwice; Kłobuck; Krzepice), renesansowe (np. Dąbrowa Zielona), barokowe (np. Cieszyn – ewangelicki kościół Jezusowy, tzw. Łaski; Konięcpol; Danków; Pilica), neostylowe (aglomeracja katowicka), modernistyczne (np. Zabrze, Katowice, Gliwice, Chorzów), synagogi (np. Krzepice, Lelów) i cerkwie (np. Sosnowiec).

Na terenie województwa znajdują się zabytkowe cmentarze. Najwięcej jest cmentarzy wyznaniowych, przede wszystkim rzymskokatolickich (np. Bielsko-Biała, Bytom, Katowice, Syrynia), ewangelicko-augsburskich (np. Cieszyn, Jasienica, Katowice, Molna) oraz cmentarzy żydowskich (np. Gliwice, Katowice, Krzepice). Od końca XIX wieku na terenie województwa, najczęściej w miastach, obok cmentarzy wyznaniowych powstawały cmentarze komunalne. Wśród innych cmentarzy możemy wyróżnić m.in. epidemiczne, przyszpitalne i przyklasztorne.

Do wielu miejsc upamiętniających wydarzenia historyczne należą m.in. pole bitewne pod Szczekocinami, pole bitwy pod Mokrą, Kopiec Wolności w Piekarach Śląskich oraz zespół radiostacji gliwickiej.

Zabytki ruchome pozostające poza zbiorami muzealnymi znajdują się przede wszystkim w obiektach sakralnych i w zbiorach prywatnych. Zabytki ruchome w obiektach sakralnych to głównie wyposażenie wnętrza kościołów. Dzielą się one na trzy grupy: rzeźba, malarstwo, rzemiosło artystyczne. Reprezentują różne style począwszy od średniowiecza poprzez okresy nowożytne do czasów współczesnych. Ruchome zabytki sakralne będące własnością kościołów i innych obiektów kultu, o szczególnej wartości artystycznej i historycznej, wpisane są do rejestru zabytków. Pozostałe ujęte są jedynie ewidencją. O zabytkach ruchomych pozostających w kolekcjach prywatnych istnieje bardzo niewiele dostępnych informacji. Do tej grupy zabytków możemy zaliczyć m.in. kolekcje prywatne pozostające w depozytach muzealnych i tam udostępniane, kolekcje etnograficzne udostępniane w prywatnych izbach regionalnych oraz inne kolekcje dzieł sztuki, numizmatyczne, filatelistyczne, militariów i inne. Liczba zabytków ruchomych zebranych w zbiorach prywatnych jest nieznana.

Województwo śląskie charakteryzuje duże zróżnicowanie etnograficzne. Zamieszkują je:

1) Ślązacy (zachodnia część województwa): grupa bytomsko-rozbarska; Opolanie: podgrupa Kobylorze; Lachy śląskie; Dolanie; Raciborzanie i Krawaki; Wałasi; Górale śląscy; grupa pszczyńsko-rybnicka;

2) Małopolanie (wschodnia część województwa): Górale żywieccy; Krakowiacy zachodni; Wilamowiczanie;

3) Sieradzanie przemieszani z ugrupowaniem Małopolan (północno-wschodni skrawek województwa).

Odrębnym zjawiskiem etnograficznym są grupy osadnicze, takie jak: Żydzi, Cyganie, przesiedleńcy z dawnych kresów II RP, nowi osadnicy przybyli po II wojnie światowej z Polski centralnej w wyniku migracji zarobkowych. Zróżnicowanie etnograficzne pociąga za sobą różnorodność strojów ludowych, wśród których można wyróżnić między innymi strój: bytomski, cieszyński, częstochowski, Górali śląskich, mieszkańców powiatu lublinieckiego, Lachów śląskich, opolski, pszczyński, raciborski, rybnicki, siewiersko-będziński, śląski, żywiecki.

III.2.6. CZYNNIKI TOŻSAMOŚCI REGIONALNEJ

Województwo śląskie to obszar obejmujący historyczne ziemie śląskie, małopolskie i niewielki fragment ziemi wielkopolskiej. Przez wieki centralna część województwa była terenem przygranicznym księstw i państw, podlegających przekształceniom geopolitycznym. Równocześnie specyficzne usytuowanie przy Bramie Morawskiej umożliwiało łatwy kontakt z kulturą Europy Południowej. Dziedzictwo kulturowe województwa było kształtowane pod wpływem różnych kultur i w różnych warunkach ustrojowych, co jest zauważalne do dzisiaj i przejawia się w jego zróżnicowaniu kulturowym.

a) Mikroregiony kulturowe:

- Jura Krakowsko-Częstochowska
- aglomeracja górnośląska,
- Beskid Śląski,
- wschodni fragment ziemi opolskiej,
- ziemia cieszyńska,
- ziemia pszczyńska,
- ziemia raciborska,
- ziemie zachodniej Małopolski,
- Żywiecczyzna.

b) Liniowe obszary kulturowe:

- Brama Morawska (obszar przenikania kultury Europy Południowej na tereny Polski i dalej na wschód),
- dolina Odry (najdawniejszy szlak handlowy),
- „Strata Magna” (pierwsza średniowieczna droga z Poznania do Krakowa),
- szlaki handlowe łączące Europę Zachodnią ze wschodem,
- obszar oddziaływania sanktuarium w Kalwarii Zebrzydowskiej (miejscowość w województwie małopolskim).

c) Specyficzne dziedzictwo krajobrazu kulturowego:

- krajobraz pocysterski z ośrodkiem w Rudach,
- krajobraz jurajski (Jura Krakowsko-Częstochowska),
- krajobraz gospodarki pasterskiej (Beskid Śląski i Żywiecki),
- krajobraz gospodarki stawowej (Żabi Kraj),
- krajobraz przemysłowy (XIX-wieczny okręg przemysłowy),
- krajobraz górnictwa i hutnictwa kruszcowego oraz rudy darniowej żelaza,
- krajobraz rolniczy o cechach historycznych.

d) Specyficzne dziedzictwo materialne:

- układy urbanistyczne i ruralistyczne,
- rezydencje ziemiańskie wraz z komponowanym krajobrazem dominium (m.in. Koszęcin, Pszczyna, Świerklaniec, Złoty Potok, Żywiec),
- architektura drewniana sakralna i świecka,
- zamki Jury Krakowsko-Częstochowskiej,
- nowożytna architektura obronna,
- zabytki kultury przemysłowej (rezydencje przemysłowców i fabrykantów, zakłady przemysłowe, budownictwo patronackie),
- zabytki architektury modernistycznej.

e) Specyficzne dziedzictwo niematerialne:

- świadomość odrębności etnicznej Ślązaków, Górali, Małopolan (odrębny strój, gwara),
- Częstochowa i Piekary Śląskie – główne miejsca kultu Matki Boskiej, liczne pozostałe miejsca pielgrzymek; religijno-patriotyczne motywy pielgrzymek,
- tradycje górnicze,

- kultywowanie elementów kultury ludowej związanych z obrzędami religijnymi (rok liturgiczny), zwyczajami, folklorem, tradycjami,
- tradycyjne sposoby uprawy i hodowli,
- dziedzictwo kulinarne,
- tolerancja religijna i narodowościowa,
- pamięć o zrywach niepodległościowych, pomniki pamięci wielu narodów,
- miejsce działalności znanych twórców europejskich,
- ojczyzna wielu wybitnych postaci historycznych.

III.2. 7. DZIEDZICTWO KULTUROWE – UWARUNKOWANIA REGIONALNE

- 1) Podstawowa charakterystyka województwa śląskiego na tle kraju – pozwalająca ocenić jego potencjał społeczny i ekonomiczny – przedstawia się następująco⁵:
 - Województwo śląskie zajmuje 14. miejsce wśród województw pod względem obszaru (12,3 tys. km²).
 - Województwo śląskie zajmuje 2. miejsce wśród województw pod względem ludności (4,7 mln mieszkańców).
 - Województwo śląskie zajmuje 2. miejsce wśród województw pod względem produktu krajowego brutto w przeliczeniu na mieszkańca (w 2003 r. wskaźnik PKB/mieszkańca wyniósł 23718 zł, przewyższając średnią kraju o 11%).
 - Udział usług w tworzeniu wartości dodanej brutto w 2002 r. wyniósł 61,1%, przemysłu i budownictwa – 38%. Wydajność pracy mierzona wartością dodaną brutto na 1 pracującego wyniosła 58179 zł (3. miejsce w kraju) i była o 10,9% wyższa od średniej w kraju.
 - Województwo śląskie to najbardziej zurbanizowany region w kraju (79% ludności mieszka w miastach).
 - Liczba ludności województwa wykazuje tendencję spadkową, w związku z odnotowanym ujemnym przyrostem naturalnym oraz ujemnym saldem migracji wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały, dodatkowo wzrasta wskaźnik starzenia się społeczeństwa.
 - Poziom wykształcenia niekorzystnie przedstawia się na tle innych zurbanizowanych województw, wykształceniem wyższym legitymuje się jedynie 9,2% mieszkańców województwa, wykształcenie średnie ogólnokształcące i zawodowe ma 32,8% mieszkańców (na tle odpowiednio 9,9% i 28,3% w skali kraju).
 - Większość osób pracujących znajduje zatrudnienie w sektorze usług (łącznie 57,3%), w tym w usługach rynkowych – 35,2%, w przemyśle i budownictwie 37,9%, sektor prywatny zatrudnia 64,9% ogółu pracujących w województwie.
- 2) Pod względem siły nabywczej i potencjału ekonomicznego mieszkańców województwo śląskie lokuje się powyżej średniej krajowej:
 - Województwo śląskie zajmuje 2. miejsce w kraju pod względem wielkości dochodów do dyspozycji brutto w sektorze gospodarstw domowych na jednego mieszkańca.
- 3) Wydatki gospodarstw domowych na kulturę⁶:
 - Jedna osoba wydaje na kulturę i rekreację średnio 44,14 zł w miesiącu, co daje 8. miejsce wśród pozostałych województw.

⁵ Województwo Śląskie 2005, Katowice 2005 (opracowanie GUS).

⁶ *Diagnoza kluczowych aspektów funkcjonowania kultury. Strategia rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020*, Poznań-Chorzów 2006.

- 4) Pod względem dostępności do usług kultury województwo śląskie ujmowane jest w IV grupie województw – razem z województwami podlaskim, opolskim i lubuskim⁷:
- Ograniczenia finansowe wykluczają z uczestnictwa w kulturze 35-50% mieszkańców w wieku 16 i więcej lat.
 - Ze względów finansowych ponad 41% dorosłych członków społeczeństwa było zmuszonych zrezygnować w 2005 r. z pójścia do teatru, na operę, operetkę, do filharmonii, na koncerty.
 - Ze względów finansowych 30% dorosłych członków społeczeństwa było zmuszonych zrezygnować w 2005 r. z zakupu prasy.
 - Do rezygnacji z udziału w wydarzeniach kulturalnych z powodów finansowych przyznawali się przede wszystkim mieszkańcy dużych miast oraz osoby pochodzące z rodzin najuboższych, niepełnych lub wielodzietnych.

III.2 8. DZIEDZICTWO KULTUROWE JAKO ELEMENT GOSPODARKI

- a) Dziedzictwo kulturowe jest jednym z fundamentów rozwoju przemysłu kultury, który zawiera w sobie nie tylko dziedziny działalności gospodarczej bezpośrednio zajmujące się produkcją i dystrybucją dóbr i usług kultury, ale i działalność niedochodową, która generuje przychód w innych branżach. Ma też podstawowe znaczenie dla rozwoju turystyki.
- b) Z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa rozwój przemysłu kultury jest bardzo ważny, gdyż jest to sektor gospodarki o korzystnej specyfice, mieszczącej się już w modelu Gospodarki Opartej na Wiedzy (GOW):
- Jest pracochłonny, więc tworzy miejsca pracy, a jednocześnie wykorzystuje nowoczesne technologie.
 - Opiera się na dziedzictwie kulturowym, wiedzy i informacji.
 - Jest powiązany z innymi sektorami bazującymi na wiedzy (edukacja, turystyka kulturalna).
 - Tworzy duże zapotrzebowanie na wysoko wykwalifikowanych specjalistów.
 - Opiera się na sieci małych i średnich przedsiębiorstwach, działających obok niewielu dużych.
 - Obejmuje rynek ponadlokalny i opiera się na ponadlokalnych powiązaniach.
 - Jest czysty ekologicznie.
- c) Województwo śląskie dysponuje pokaźnymi zasobami kulturowymi, które powinno wykorzystać do rozwoju społeczno-gospodarczego. Do podstawowych należą:
- Muzea ze swoimi zasobami.
 - Krajobrazy kulturowe.
 - Zabytki.
 - Tradycje i folklor.
- d) Tradycyjne krajobrazy kulturowe i zabytki powinno się adaptować na cele kulturalne, społeczne i gospodarcze.

⁷ *Narodowa strategia rozwoju kultury na lata 2004–2013*, Ministerstwo Kultury. Warszawa 2004. W grupie pierwszej znajduje się województwo mazowieckie, w grupie drugiej – dolnośląskie. Na podstawie wskaźnika syntetycznego opartego na ocenie: sieci bibliotek i wskaźników czytelnictwa, działalności wydawniczej, skali nasycenia instytucjami szkolnictwa artystycznego oraz ich dostępności dla młodzieży, skali dostępności klasycznych instytucji kultury, nakładów regionalnych na finansowanie kultury. Skala obejmuje sześć grup.

e) Zintegrowany rozwój przemysłu kultury i kreowanie produktów markowych są motorem rozwoju turystyki. Na terenie województwa śląskiego szczególne znaczenie ma:

- Turystyka miejska (obejmująca m.in. założenia urbanistyczne, zabytki municypalne).
- Turystyka sentymalna.
- Turystyka pielgrzymkowa.
- Turystyka na terenach wiejskich.
- Kulturowa turystyka tematyczna (archeologiczna, przemysłowo-industrialna itp.).

Szczegółowe odniesienie celów zawartych w *Strategii rozwoju turystyki w województwie śląskim na lata 2004–2013* do celów *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami na lata 2006–2009* przedstawiono w aneksie 3.

f) Obecnie popyt na przemysł kultury kształtują przede wszystkim muzea i usługi muzealne:

- W województwie śląskim funkcjonują ogółem 64 muzea i oddziały muzealne, nie licząc innych placówek kultury i muzealnych zbiorów prywatnych. Daje to 6. miejsce wśród województw pod względem liczby muzeów.
- Na jedną placówkę muzealną przypada 109 tys. mieszkańców (średnia krajowa 57 tys.).
- 26% obiektów przystosowanych jest dla osób niepełnosprawnych.
- Duża koncentracja placówek muzealnych występuje w subregionie środkowym (58%).
- Muzea funkcjonują w 17% gmin, głównie miejskich, przede wszystkim w centralnej i południowej części województwa.
- Muzea w województwie śląskim posiadają bogate zbiory eksponatów (4. miejsce pod względem liczebności w Polsce).

III.2.9. ANALIZA SWOT

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • zasoby dziedzictwa kulturowego o szczególnych walorach, w tym: miasta średniowieczne, liczne zabytki przemysłu i techniki, kościoły drewniane, stanowiska archeologiczne, dziedzictwo kulturowe wsi oraz założenia zieleni i krajobraz komponowany • dziedzictwo działalności zakonów: bonifratrów, cystersów, franciszkanów, jezuitów, kanoników regularnych, paulinów, redemptorystów, dominikanek • dziedzictwo wybitnych twórców przybyłych z innych rejonów Polski oraz twórców europejskich • pamiątki po osobach zasłużonych dla historycznych ziem województwa śląskiego • duże zróżnicowanie układów i zespołów przestrzennych wynikające z krańcowych 	<ul style="list-style-type: none"> • zły stan zachowania obiektów zabytkowych, wynikający z: niszczenia zabytków gospodarczą działalnością człowieka, braku bieżącej konserwacji i systematyczności działania, wykorzystywania, niewłaściwych technologii i materiałów w substancję zabytkową • nieuregulowana własność obiektów zabytkowych • brak pełnej ewidencji zabytków • brak aktualnej waloryzacji obiektów i przestrzeni zabytkowej • brak aktualnej, ogólnie dostępnej bazy danych obiektów zabytkowych • niedostateczne rozpoznanie zasobów krajobrazu kulturowego

<p>zasięgów ich występowania oraz podziałów przestrzeni województwa na diecezje krakowską i wrocławską</p> <ul style="list-style-type: none"> • duże obszary ochrony krajobrazu kulturowego w granicach istniejących parków krajobrazowych • duża liczba zabytków pochodzących z 20-lecia międzywojennego • wielokulturowość obszaru, w tym również wielość religii i tradycji • tradycje związane z: wydobywaniem kruszców, w tym rud srebrno-żelaznych, darniowych rud żelaza; rozwojem przemysłu górniczo-hutniczego w XVIII–XX w.; rozwojem przemysłu włókienniczego; rozwojem przemysłu cementowego; uprawą ziemi i gospodarką wodną • cztery strefy priorytetowe działania programu rolno-środowiskowego: Dolina Warty i Pilicy oraz dopływów, Jura Krakowsko-Częstochowska, Obszar Wododziały Górnej Wisły, Beskid Śląski i Żywiecki • historyczne powiązania handlowe, kulturowe, administracyjne • szlaki turystyczne promujące dziedzictwo kulturowe (Szlak Husarii, Szlak Orlich Gniazd itd.) • historyczne trakty i szlaki wodne • rozwijająca się aktywna turystyka związana z zabytkami (szlaki kulturowe – budownictwa drewnianego, zabytków techniki oraz szlak fortyfikacji XX-wiecznych) • ruch pielgrzymkowy, w tym Częstochowa • wpływ reformacji i kontrreformacji na kształtowanie przestrzeni i sztuki • kultywowanie niektórych miejscowych tradycji • pogranicze grup etnograficznych • społeczni opiekunowie zabytków i organizacje pozarządowe • prywatni inwestorzy i mecenasi • groby i cmentarze wojenne oraz ofiar wojennych • groby ofiar systemów totalitarnych • upamiętnienia (miejsca o szczególnej wartości historycznej) 	<ul style="list-style-type: none"> • niedostateczna ilość wykwalifikowanych służb konserwatorskich • brak fachowych czasopism • brak koordynacji przepływu informacji (powielanie prac) • brak planów ochrony parków lub ich niewłaściwe wykonanie, co skutkuje brakiem ochrony krajobrazu kulturowego • mały procent powierzchni województwa pokryty miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego • brak studiów krajobrazowych, ekspertyz • brak doświadczenia we wdrażaniu ochrony zintegrowanej • brak strategii w zakresie restrukturyzacji dziedzictwa kulturowego na obszarze aglomeracji górnośląskiej (brak opracowań studialnych dla terenu całej aglomeracji) • brak świadomości społecznej dotyczącej zasobów dziedzictwa kultury materialnej i niematerialnej • niedostateczna edukacja z zakresu dziedzictwa kulturowego • brak świadomości społecznej znaczenia opieki nad zabytkami • brak integracji środowisk w obszarze dziedzictwa kulturowego • niedostateczne znaczenie ochrony zabytków dla samorządów lokalnych • niedostateczna świadomość środowisk inwestorskich i projektowych • niedostateczna promocja roli zabytków jako szansy rozwojowej • niewystarczający udział mediów lokalnych w propagowaniu i promocji zabytków • brak motywacji do prac społecznych opiekunów zabytków i organizacji pozarządowych • przeinwestowanie turystyczne w obszarach nagromadzenia obiektów zabytkowych – wzmożony ruch turystyczny • kradzieże
--	---

SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> • możliwość pozyskiwania środków finansowych z funduszy europejskich • rosnąca rola samorządu lokalnego • wzrost wartości zabytku i lokalnych tradycji jako produktu turystycznego • włączanie obiektów zabytkowych w obieg gospodarczy • rozwój organizacji pozarządowych 	<ul style="list-style-type: none"> • brak spójnego systemu finansowania oraz brak funduszy kierunkowych na organizację zadań opieki nad zabytkami • brak spójności przepisów różnych ustaw związanych z ochroną zabytków • uzależnienie służb konserwatorskich od władz • brak realnych zachęt dla inwestorów prywatnych do inwestowania w zabytki • brak środków finansowych właścicieli obiektów na konserwację • brak specjalistycznych fakultetów kształcących w zakresie konserwacji zabytków i zarządzania ich zasobem • presja inwestycyjna na tereny o walorach kulturowych i przyrodniczo-kulturowych • tworzenie strategii, ale brak mechanizmów ich efektywnego wdrażania • braki w zakresie tworzenia prawa lokalnego, w tym niekontrolowana urbanizacja, nierealizowanie wytycznych konserwatorskich, nieuwzględnianie obiektów zabytkowych przy tworzeniu prawa miejscowego • niestabilność przepisów prawa • zagrożenia środowiskowe (zanieczyszczenia powietrza i wód, zmiany rzeźby terenu, zmiany struktury hydrogeologicznej, szkody górnicze) • brak dostępnej i aktualnej bazy danych oraz wytycznych konserwatorskich • brak strategii rewitalizacji wsi i małych miasteczek • brak strategii przekształceń strukturalnych obszarów aglomeracji górnośląskiej (XIX w. okręg przemysłowy) • brak doradztwa dla osób prywatnych inwestujących w obiekty zabytkowe • brak infrastruktury turystycznej przy obiektach zabytkowych i efektywnej ich promocji • globalizacja, brak szacunku dla odrębności narodowej, lokalnej i etnicznej

Wnioski z analizy SWOT:

- 1) Na obraz dzisiejszego województwa śląskiego miały wpływ różnorodne czynniki zewnętrzne [np. oddziaływanie ośrodków metropolitarnych – Kraków, Wrocław, Opawa (Praga)] i wewnętrzne (np. rozwój przemysłu), co zaowocowało dużym zróżnicowaniem województwa pod względem kulturowym, religijnym, krajobrazowym, gospodarczym.
- 2) Zasoby zabytków województwa śląskiego są bogate, zarówno pod względem jakościowym, jak i ilościowym, różny jest ich stan zachowania (duża część wymaga remontu kapitalnego), widoczne jest także niedostateczne rozpoznanie zasobów oraz brak monitoringu działań, a także niewykorzystanie potencjału obiektów zabytkowych.
- 3) Widoczny jest brak pełnej ewidencji zabytków.
- 4) W wyniku utraty ważności przez miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego sporządzonych przed 1 stycznia 1995 r. wiele obiektów i obszarów zabytkowych zostało pozbawionych ochrony konserwatorskiej.
- 5) Widoczne są brak współpracy pomiędzy jednostkami samorządu terytorialnego w zarządzaniu dziedzictwem oraz niewielka liczba działań studialnych i planistycznych oraz ich rzetelnego wdrażania.
- 6) W kwestii świadomości społeczeństwa co do dziedzictwa kulturowego widoczny jest dualizm. Z jednej strony istnieje duża liczba organizacji pozarządowych działających na rzecz kultywowania miejscowych tradycji, ratowania zabytków, z drugiej strony widoczny jest brak świadomości społecznej co do ilości zasobów dziedzictwa kultury materialnej i znaczenia opieki nad zabytkami.

IV. CELE I KIERUNKI DZIAŁAŃ WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM

Cele programu wynikają z przeprowadzonej analizy zasobów zabytkowych i uwzględniają cele wskazane w ustawie. Przyjęto następujące poziomy strategiczne: cele strategiczne, cele operacyjne, kierunki działań. Są one zgodne ze strategią rozwoju województwa oraz właściwymi krajowymi i wojewódzkimi dokumentami strategicznymi, w tym ze *Strategią rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020*. Cele zostały sformułowane na podstawie analizy SWOT i wyników warsztatów interaktywnych, na które zaproszeni zostali przedstawiciele wydziałów Urzędu Marszałkowskiego i wybrani eksperci. Zestawienie celów i kierunków działań przedstawiono w załączonej tabeli 1: Cele i kierunki działań *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim*.

Zabytki mają wartość dzieł sztuki. Wartość ta zależy od stanu zachowania obiektu. Jedynie zadbane, dobrze eksponowany obiekt jest postrzegany przez społeczeństwo jako wartość. Zabytki stanowią o tożsamości przestrzeni, nadając jej swoisty *genius loci*, tym samym decydują o jej konkurencyjności. Zabytek pojmowany w ten sposób oddziałuje na stan gospodarki i przyczynia się do rozwoju regionu. W tym rozumieniu zabytek włączony w procesy gospodarcze ma wartość ekonomiczną.

Mając na uwadze powyższe, sformułowano następującą wizję *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim*: **Dobrze zachowane, zadbane zabytki stanowiące o tożsamości regionu elementem rozwoju gospodarczego województwa.**

Aby wizja ta została zrealizowana, konieczne jest podjęcie działań związanych i z materią zabytków, i ze świadomością społeczną. Temu służą wyróżnione dwa cele strategiczne programu:

- Cel strategiczny I – Kształtowanie kulturowego obrazu województwa
- Cel strategiczny II – Kształtowanie pozytywnych postaw społeczeństwa wobec dziedzictwa kulturowego regionu

CEL STRATEGICZNY I

KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA

Na przeszkodzie w kształtowaniu kulturowego obrazu województwa stoją braki w wiedzy dotyczącej potencjału zasobów województwa. Wieloletni podział geopolityczny ziem województwa i pozostawanie na peryferiach dużych ośrodków naukowych i kulturowych są powodem braku opracowań analitycznych i syntetyzujących zasoby kulturowe ziem regionu. Stan taki ogranicza możliwość sprawowania właściwej opieki nad zabytkami i jest jedną z przyczyn unifikacji przestrzeni województwa. Opieka nad zabytkami powinna opierać się na wiedzy o stanie zasobów zabytkowych województwa oraz solidnych podstawach naukowych.

Wieloletnie zaniedbania w sferze opieki nad zabytkami oraz niekorzystne procesy zachodzące obecnie w sferze przestrzennej, społecznej i ekonomicznej przyczyniają się do niszczenia dziedzictwa kulturowego województwa, w tym jego zabytków, przestrzeni przyrodniczo-kulturowych, tradycji. Skuteczne przeciwdziałanie tym procesom wymaga organizacji sprawnego systemu zarządzania dziedzictwem kulturowym. Niezbędne jest tworzenie nowoczesnych struktur i sprawnych systemów zarządzania zabytkami oraz promocja zabytków.

Dla kształtowania kulturowego obrazu województwa konieczne jest stworzenie warunków do włączenia zabytków w procesy gospodarcze. Można to osiągnąć na drodze integracji działań społeczno-gospodarczych na rzecz zabytków, wykorzystania zabytków dla celów gospodarczych oraz kształtowania krajobrazów kulturowych z poszanowaniem

zabytków i tradycji miejsca. Zbiory zabytków przy właściwej ekspozycji i odpowiednich warunkach udostępniania również mogą stanowić ważny element rozwoju gospodarczego.

Dla celu strategicznego sformułowano trzy cele operacyjne

- Cel operacyjny I.1 – Ustalenie potencjału zasobów zabytkowych województwa
- Cel operacyjny I.2 – Budowa systemu zarządzania zabytkami województwa
- Cel operacyjny I.3 – Włączenie zabytków w procesy gospodarcze

CEL OPERACYJNY I.1

USTALENIE POTENCJAŁU ZASOBÓW ZABYTKOWYCH WOJEWÓDZTWA

Sprawną i efektywną opieką nad zabytkami wymaga głębokiej, opartej na solidnych podstawach wiedzy o historii, tradycjach i zabytkach. Niezbędna jest aktualna wiedza o stanie zachowania zabytków znajdujących się w ewidencji, jak również obiektów aspirujących do tego miana w wyniku upływu czasu i zmiany definicji pojęcia zabytek.

Braki w dokumentacji badawczej, analitycznej i syntetyzującej w znaczący sposób utrudniają działania w sferze konserwacji zabytków i mogą być przyczyną utraty przez nie wartości zabytkowych. Uzupełnienie tych braków pozwoli na sprawowanie skutecznej i efektywnej opieki nad zabytkami. Rezultatem tych działań powinny być: rozpoznanie stanu zasobów zabytkowych województwa i jego wartości, pogłębienie wiedzy o historii, tradycjach i zabytkach regionu, powstanie opracowań studialnych i analitycznych niezbędnych do racjonalnej opieki nad zabytkami i właściwego zarządzania zabytkami.

Dla realizacji przedstawionego celu operacyjnego przyjęto następujące kierunki działań:

- **Kierunek działań I.1.A – Weryfikacja zabytków województwa**

Skuteczna opieka nad zabytkami wymaga ustalenia stanu zasobów zabytkowych oraz ich znaczenia dla kultury regionu i kraju, a także Europy i świata. Realizacja kierunku będzie polegała na zebraniu informacji o aktualnym stanie zachowania zabytków, w tym obiektów chronionych, inwentaryzacji terenowej obiektów o cechach zabytkowych, waloryzacji zabytków i określeniu ich znaczenia dla dziedzictwa regionu, kraju, Europy, świata.

- **Kierunek działań I.1.B – Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa**

Wiele zagadnień związanych z zabytkami, historią i tradycją ziem województwa śląskiego nie było dotąd przedmiotem badań naukowych lub wymaga pogłębienia wiedzy. Istniejąca niepełna i przestarzała dokumentacja konserwatorska ogranicza lub uniemożliwia właściwą opiekę nad zabytkami, co jest szczególnie zauważalne obecnie, w okresie nasilonych i szybkich procesów inwestycyjnych. Kompleksowe skuteczne przeciwdziałanie niekorzystnym zmianom zachodzącym obecnie w środowisku kulturowo-przyrodniczym wymaga łatwego dostępu do wyników prac badawczych i studialnych oraz opracowań syntetycznych. Z tego punktu widzenia ważne są prowadzenie i wspieranie programów badawczych z zakresu historii ziem województwa, tradycji i świadomości historycznej oraz upowszechnianie wyników badań, a także prowadzenie prac studialnych i tworzenie syntez wykorzystywanych w procesach gospodarczych i inwestycyjnych.

CEL OPERACYJNY I. 2

BUDOWA SYSTEMU ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA

Nowoczesne zarządzanie zabytkami ma służyć włączeniu ich w procesy gospodarcze przy równoczesnym zachowaniu ich walorów i wartości zabytkowej. Efektywne zarządzanie zabytkami wymaga tworzenia nowoczesnych struktur organizacyjno-technicznych. Niezbędne są organizacja i udostępnianie bazy danych o zabytkach oraz właściwy monitoring przemian,

jakim one podlegają. Ważną rolę we właściwym zarządzaniu zabytkami odgrywać powinny dostępne narzędzia oddziaływania na proces kształtowania kulturowego obrazu województwa, w tym zarówno dostępne narzędzia prawne i organizacyjne, jak i działania rekomendujące obiekty do objęcia ochroną. W procesie zarządzania zabytkami należy korzystać również z metod nowoczesnego marketingu, tworząc markowe produkty kulturowe.

Efektom realizacji celu powinno być powstanie, na wszystkich szczeblach administracji, nowoczesnej bazy zasobów zabytkowych województwa, wykształcenie sprawnego systemu monitoringu przemian zabytków, pełne wykorzystanie narzędzi prawnych i organizacyjnych dotyczących opieki nad zabytkami, wsparcie działań na rzecz opieki nad zabytkami przez marketing markowych produktów kulturowych i kulturowo-gospodarczych w kraju i za granicą.

Ten cel operacyjny będzie realizowany za pomocą następujących kierunków działań:

- **Kierunek działań I.2.A – Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami**

Podstawą skutecznego zarządzania zabytkami jest wiedza o zasobach i stanie ich zachowania, sposobach ochrony, formach własności oraz przemianach, którym podlegają. Informacje te powinny być zbierane, gromadzone, przetwarzane i udostępniane za pomocą nowoczesnych technik i metod pracy. Do skutecznego zarządzania zabytkami niezbędne są: stworzenie sprawnych struktur zarządzania, w tym ogólnodostępnej bazy danych i sieci informacji o zabytkach, oraz budowa i unowocześnienie stanowisk przeznaczonych do monitorowania działań w sferze zabytków.

- **Kierunek działań I.2.B – Zarządzanie zabytkami**

Kształtowanie kulturowego obrazu województwa wymaga zastosowania i usprawnienia oddziaływania narzędzi prawnych i ekonomicznych na zachodzące procesy gospodarcze. Do tego celu powinny być konsekwentnie wykorzystywane wszystkie dostępne zróżnicowane instrumenty prawne i organizacyjne oddziaływania na procesy inwestycyjne, m.in. indywidualne opracowania studialne, konkursy, katalogi, procedury planu przestrzennego, formy ochrony, rekomendacje.

- **Kierunek działań I.2.C – Marketing markowych produktów kulturowych i kulturowo-gospodarczych**

Efektywna, nowoczesna opieka nad zabytkami wymaga podejmowania profesjonalnych działań marketingowych zgodnych z wymogami współczesnego rynku. Działania te powinny obejmować organizację systemu informacji o zabytkach, ofercie kulturowej i kulturowo-turystycznej (elektronicznej i tradycyjnej) w celu tworzenia i promocji markowych produktów kulturowych. Profesjonalny marketing powinien również dotyczyć oferty gospodarczej uwzględniającej opiekę nad zabytkami.

CEL OPERACYJNY I.3

WŁĄCZENIE ZABYTEKÓW W PROCESY GOSPODARCZE

Istotne znaczenie dla opieki nad zabytkami ma uczestnictwo zabytków w rozwoju gospodarczym województwa. Włączenie zabytków w procesy gospodarcze wymaga integracji działań społeczno-gospodarczych, w tym realizacji kompleksowych programów rewitalizacji obszarów zurbanizowanych oraz wielokierunkowego rozwoju wsi. Wykorzystanie obiektów zabytkowych do współczesnych celów – gospodarczych, w tym turystycznych – wymaga ich właściwej rewaloryzacji, adaptacji i konserwacji. W procesach gospodarczych należy również uwzględniać kształtowanie przestrzeni kulturowej, przy wykorzystaniu narzędzi ochrony zachowanego dziedzictwa kulturowego i kulturowo-przyrodniczego. W celu zwiększenia

atrakcyjności przestrzeni należy również prowadzić działania zmierzające do odtworzenia historycznych układów i obszarów ważnych dla kultury regionu i wzmocnienia lokalnej konkurencyjności. Efektywne gospodarowanie zabytkami wymaga także wdrażania atrakcyjnych i nowoczesnych metod opieki nad zbiorami zabytków.

Podejmowane działania dotyczące obiektów zabytkowych powinny mieć charakter kompleksowy – począwszy od planowania i programowania działań poprzez całościowe procedury inwestycyjne, a skończywszy na działaniach prowadzonych bezpośrednio na materii zabytku. Źródła finansowania tych działań wymagają sprawnych struktur organizacyjnych, w tym mechanizmów współpracy i przepływu informacji oraz oparcia na sektorze niepublicznym.

Efektem włączenia obiektów zabytkowych w procesy gospodarcze będą, między innymi, konserwacja obiektów zabytkowych, zmiany funkcjonalne układów urbanistycznych i ruralistycznych, modernizacja infrastruktury, poprawa jakości przestrzeni publicznej, co w konsekwencji powinno doprowadzić do poprawy wizerunku przestrzeni kulturowej miast i wsi województwa, powstania zintegrowanych produktów turystycznych i kulturowych oraz ożywienia gospodarczego i podniesienia jakości życia mieszkańców.

Temu celowi operacyjnemu będą służyły następujące kierunki działań:

- **Kierunek działań I.3.A – Integracja działań społeczno-gospodarczych na rzecz opieki nad zabytkami**

Zachowanie i odnowa walorów kulturowych miast i wsi regionu są możliwe jedynie w wyniku wspólnych działań w sferze przestrzennej, społecznej i ekonomicznej. Wymaga to ścisłej współpracy całego społeczeństwa województwa i wykorzystania dostępnych mechanizmów prawnych na rzecz zabytków, np. partnerstwa publiczno-prywatnego, oraz aktywizacji osób prywatnych, instytucji i organizacji, a także osób bezrobotnych. Ważne jest przygotowanie kompleksowych programów rewitalizacji miast i wspierania wielokierunkowego rozwoju wsi. Z punktu widzenia rozwoju gospodarczego i zachowania walorów kulturowych regionu niezbędne będzie również wsparcie przedsiębiorczości wykorzystującej rodzime dziedzictwo kulturowe lub działającej w sferze opieki nad zabytkami. Do realizacji tych celów konieczne staną się wdrożenie właściwych polityk finansowych (kredyty sanacyjne, ulgi remontowe, ścieżki finansowe itd.) oraz właściwa polityka przestrzenna i społeczna.

- **Kierunek działań I.3.B – Konserwacja i adaptacja zabytków**

Włączenie obiektów zabytkowych w procesy gospodarcze jest uzależnione od stanu ich zachowania i możliwości adaptacji do pożądaných funkcji oraz od celu adaptacji, np. dla potrzeb społecznych lub komercyjnych. Użytkowanie oraz opieka nad zabytkami, w tym kształtowanie przestrzeni publicznych, wymaga właściwej modernizacji i profesjonalnej szeroko pojętej konserwacji obiektów i obszarów zabytkowych. Z punktu widzenia opieki nad zabytkami ważne jest również stosowanie właściwych systemów zabezpieczeń obiektów przed zniszczeniem lub kradzieżą. Skuteczne włączenie zabytków w procesy gospodarcze można zapewnić, działając kompleksowo na wszystkich szczeblach procesu inwestycyjnego oraz tworząc właściwe warunki organizacyjno-prawne i finansowe.

- **Kierunek działań I.3.C – Kształtowanie obszarów zabytkowych i krajobrazów kulturowych**

Kształtowane przez wieki obiekty i obszary zabytkowe oraz krajobrazy kulturowe wymagają szczególnego poszanowania w procesach urbanistycznych i inwestycyjnych. Do zachowania historycznych cech krajobrazów kulturowych konieczne jest podejmowanie decyzji mających na celu opiekę nad zabytkami już na etapie programowania rozwoju i

planowania przestrzennego. Ważne, aby wszelkie działania w przestrzeni kulturowej były prowadzone z poszanowaniem środowiska przyrodniczego i tradycji miejsca, w tym tradycyjnych form zabudowy i zagospodarowania terenu. Dla zwiększenia konkurencyjności regionu, miasta i wsi niezbędne mogą okazać się kształtowanie krajobrazu z wykorzystaniem metod rehabilitacji lub rekompozycji układów urbanistycznych czy ruralistycznych, odtworzenie sylwety miejscowości oraz podejmowanie działań na rzecz wzmocnienia symbiozy kulturowo-przyrodniczej i ochrony zachowanych obszarów przyrodniczo-kulturowych.

- **Kierunek działań I.3.D – Nowoczesna i efektywna opieka nad zbiorami zabytków i ich udostępnianiem**

Włączenie do procesów gospodarczych zabytków znajdujących się w zbiorach takich instytucji, jak biblioteki, archiwa oraz galerie, izby regionalne, kolekcje prywatne itd. wymaga unowocześnienia obiektów i metod wystawienniczych, zastosowania nowoczesnych technik katalogowania, zabezpieczania i konserwacji zbiorów oraz rozwoju usług towarzyszących. Efektem tych działań będą opieka nad zbiorami zabytków, wykorzystująca nowoczesne technologie i metody pracy, oraz powstanie nowoczesnych produktów turystycznych, a także ochrona przed nielegalnym wywozem zabytków za granicę.

CEL STRATEGICZNY II

KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEC DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU

Poszanowanie dla zabytków, historii i tradycji regionu wynika z wiedzy i identyfikacji z daną przestrzenią. Jedynie wysoka świadomości społeczna o wartościach zabytków i tradycji oraz potrzeba ich zachowania dla przyszłych pokoleń są w stanie zapewnić kształtowanie obrazu kulturowego województwa z poszanowaniem jego historii i według zasad zrównoważonego rozwoju. Osiągnięcie tego celu wymaga propagowania wiedzy o zabytkach oraz aktywizacji społeczeństwa na rzecz opieki nad zabytkami. Cele te można osiągnąć przez szeroko zakrojone działania edukacyjne oraz popularyzację i promocję wiedzy o zabytkach, a także wspieranie działań zachęcających do poznawania dziedzictwa kulturowego regionu i stosowanie zachęt do pracy na rzecz opieki nad zabytkami przez nagradzanie przykładów dobrych praktyk.

Dla drugiego celu strategicznego sformułowano dwa cele operacyjne:

- Cel operacyjny II.1 – Propagowanie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami
- Cel operacyjny II.2 – Aktywizacja społeczności lokalnych na rzecz opieki nad zabytkami

CEL OPERACYJNY II.1

PROPAGOWANIE WIEDZY O ZABYTKACH ORAZ SPOSOBACH OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Efektywna opieka nad zabytkami wymaga rzetelnej wiedzy społeczeństwa o zabytkach oraz obecności problematyki zabytków w środkach masowego przekazu i życiu społecznym. Realizacja celu wymaga podjęcia działań na rzecz edukacji o szeroko rozumianym dziedzictwie kulturowym oraz popularyzacji i promocji wiedzy o zabytkach. Efektem realizacji celu będą wdrożone programy i ścieżki edukacyjne adresowane do uczniów, studentów, profesjonalistów i decydentów, dostępne popularyzatory, wzbogacenie wiedzy o zabytkach i ich wartości oraz sposobach postępowania z zabytkami w celu ich zachowania, adaptacji, właściwego eksponowania itd.

Do realizacji tego celu przyjęto następujące kierunki działań:

- **Kierunek działań II.1.A – Wzmocnienie edukacji o dziedzictwie kulturowym**

Zmiana sposobu traktowania zabytków oraz włączenie ich w procesy gospodarcze wymagają poszerzenia wiedzy na ten temat wśród społeczeństwa, szczególnie wśród dzieci i młodzieży oraz osób uczestniczących w przemianach obejmujących zabytki. Wymaga to wprowadzenia zróżnicowanych form edukacji na wszystkich szczeblach szkolnictwa, w doskonaleniu i kształceniu kadr, a także w ramach rozwijania zainteresowań.

- **Kierunek działań II.1.B – Popularyzacja i promocja zabytków i wiedzy o zabytkach**

Do upowszechniania wiedzy o zabytkach wśród społeczeństwa niezbędne jest dotarcie z podstawową informacją o zabytkach do szerokiego kręgu odbiorców, a mogą temu służyć dostępne popularyzatory: spotkania, sesje popularnonaukowe, akcje informacyjne i promocyjne itd.

CEL OPERACYJNY II.2

AKTYWIZACJA SPOŁECZNOŚCI LOKALNYCH NA RZECZ OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zabytki w dużej mierze wypełniają przestrzeń nas otaczającą. Ich stan zachowania zależy przede wszystkim od mieszkańców województwa i ich stosunku do zabytków. Aby zachęcić mieszkańców do opieki nad zabytkami, niezbędne jest wykształcenie pozytywnych postaw wobec zabytków i tradycji regionu przez działania na rzecz poznania zabytków i stosowanie zachęt do działania na rzecz opieki nad zabytkami.

Efektem realizacji celu będzie wzrost zainteresowania historią, tradycją i zabytkami wśród mieszkańców regionu, podniesienie aktywności społecznej w dziedzinie opieki nad zabytkami.

Celowi temu służyć będą następujące kierunki działań:

- **Kierunek działań II.2.A – Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu**

Efektywna opieka nad zabytkami musi być poparta akceptacją społeczną. Wymaga to kształtowania świadomości społecznej w duchu przywiązania do tradycji i historii regionu, lokalnych wzorców życia, obrzędów i zwyczajów, a także poszanowania dla zabytków. Ważne jest podkreślenie wartości postaw obywatelskich wobec zabytków i dziedzictwa kulturowego.

- **Kierunek działań II.2.B – Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami**

Wiele osób bezinteresownie wspiera opiekę nad zabytkami. Aby wzmóc ich zaangażowanie oraz zachęcić innych do pracy na rzecz zabytków, należy ich docenić, promować i nagradzać.

TABELA 1. CELE I KIERUNKI DZIAŁAŃ *WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM*

CEL STRATEGICZNY	CEL OPERACYJNY	KIERUNKI DZIAŁAŃ
1	2	3
I KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA	I.1 USTALENIE POTENCJAŁU ZASOBÓW ZABYTKOWYCH WOJEWÓDZTWA	I.1.A. WERYFIKACJA ZABYTKÓW WOJEWÓDZTWA
		I.1.B. ROZWÓJ BADAŃ I STUDIÓW NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA
	I.2 BUDOWA SYSTEMU ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA	I.2.A. TWORZENIE NOWOCZESNYCH STRUKTUR ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI
		I.2.B ZARZĄDZANIE ZABYTKAMI
		I.2.C MARKETING PRODUKTÓW KULTUROWYCH I KULTUROWO-GOSPODARCZYCH
	I.3 WŁĄCZENIE ZABYTKÓW W PROCESY GOSPODARCZE	I.3.A INTEGRACJA DZIAŁAŃ SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH NA RZECZ OPIEKI NAD ZABYTKAMI
		I.3.B KONSERWACJA I ADAPTACJA ZABYTKÓW
		I.3.C KSZTAŁTOWANIE OBSZARÓW ZABYTKOWYCH I KRAJOBRAZÓW KULTUROWYCH
		I.3.D NOWOCZESNA I EFEKTYWNA OPIEKA NAD ZBIORAMI ZABYTKÓW I ICH UDOSTĘPNIANIEM
II KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEC DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU	II.1 PROPAGOWANIE WIEDZY O ZABYTKACH ORAZ SPOSOBACH OPIEKI NAD ZABYTKAMI	II.1.A WZMOCNIENIE EDUKACJI O DZIEDZICTWIE KULTUROWYM
		II.1.B POPULARYZACJA I PROMOCJA ZABYTKÓW I WIEDZY O ZABYTKACH
	II.2. AKTYWIZACJA SPOŁECZNOŚCI LOKALNYCH NA RZECZ OPIEKI NAD ZABYTKAMI	II.2.A WSPIERANIE DZIAŁAŃ NA RZECZ POZNANIA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU
		II.2.B PROMOWANIE PRZYKŁADÓW DOBRYCH PRAKTYK W SFERZE OPIEKI NAD ZABYTKAMI

V. WDRAŻANIE PROGRAMU

W ramach wyznaczonych celów i kierunków działań zostały określone rodzaje zadań. Dla każdej grupy zadań zostały wyznaczone podmioty odpowiedzialne za realizację poszczególnych typów projektów oraz potencjalne źródła finansowania. Wdrażanie programu będzie odbywać się przy pomocy właścicieli przedsiębiorstw prywatnych, organizacji pozarządowych, jednostek samorządowych i instytucji, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową.

Rodzaje zadań, podmioty odpowiedzialne oraz indykatywne źródła finansowania przedstawiono w załączonej tabeli 2: Wdrażanie *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim*.

Program będzie realizowany w środowisku kształtowanym przez ustalenia i wytyczne rządowych i regionalnych dokumentów strategicznych i planistycznych, sektorowych programów operacyjnych oraz *Regionalnego programu operacyjnego województwa śląskiego na lata 2007–2013* rzutujących na rodzaj stosowanych narzędzi, źródeł finansowania, a także dobór partnerów uczestniczących w realizacji programu. Powodzenie realizacji programu będzie wymagało współpracy wszystkich podmiotów odpowiedzialnych za poszczególne grupy zadań, w tym właścicieli prywatnych, samorządów terytorialnych, organizacji pozarządowych, środowisk naukowych, nauczycieli oraz wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Instytucją odpowiedzialną za wdrażanie programu jest Zarząd Województwa Śląskiego, wykonujący zadania przy pomocy wydziałów Urzędu Marszałkowskiego. Jednostką koordynującą realizację programu jest Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach. Do zadań tej jednostki należeć będzie w szczególności:

- zapewnienie przepływu informacji pomiędzy podmiotami odpowiedzialnymi za realizację zadań,
- zorganizowanie platformy wymiany informacji i doświadczeń,
- prowadzenie monitoringu wdrażania poszczególnych zadań (zbieranie informacji od podmiotów odpowiedzialnych za realizację poszczególnych grup zadań),
- przygotowanie projektów sprawozdań z realizacji programu,
- weryfikacja stopnia realizacji celów programu i sformułowanie wytycznych do oceny po czterech latach wdrażania programu.

Program będzie finansowany przy wykorzystaniu wielu źródeł, w tym środków prywatnych i publicznych oraz funduszy strukturalnych. Indyktywne źródła finansowania przedstawiono w tabeli 3: Źródła finansowania i szacowane alokacje.

TABELA 2. WDRAŻANIE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM

CEL STRATEGICZNY I KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA			
CEL OPERACYJNY I.1 USTALENIE POTENCJAŁU ZASOBÓW ZABYTKOWYCH WOJEWÓDZTWA			
KIERUNEK DZIAŁAŃ	RODZAJE ZADAŃ	PODMIOT REALIZUJĄCY ZADANIE	POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA
1	2	3	4
I.1.A WERYFIKACJA ZABYTKÓW WOJEWÓDZTWA	zbieranie informacji o aktualnym stanie zachowania zabytków wpisanych do ewidencji zabytków oraz objętych ochroną (rejestr, park kulturowy, zapis planu miejscowego), a także znajdujących się w gminnych spisach obiektów o cechach zabytkowych	jednostki samorządu terytorialnego instytucje kultury organizacje pozarządowe uczelnie i jednostki badawcze inne jednostki budżetowe, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową	budżet jst
	inwentaryzacja potencjalnych obiektów zabytkowych określonych na podstawie współczesnej definicji zabytku (art. 3 pkt 1 ustawy z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami)		
	analiza walorów obiektów zabytkowych oraz ustalenie ich wartości dla regionu i historii lokalnej, a także znaczenia dla dziedzictwa krajowego, europejskiego i światowego		
	inwentaryzacja zabytków archeologicznych (AZP)	wojewódzki konserwator zabytków	budżet państwa
I.1.B ROZWÓJ BADAŃ I STUDIÓW NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA	wspieranie badań naukowych nad zabytkami, historią i tradycją ziem województwa oraz świadomości historycznej, w tym prowadzenie kwerend i badań poza granicami kraju, realizacja pilotażowych projektów badawczych, tworzenie źródeł wizualnych, fonicznych i tekstowych dotyczących zjawisk kultury ludowej oraz projektów badawczych, studialnych i konserwatorskich nad zbiorami	jednostki samorządu terytorialnego instytucje kultury organizacje pozarządowe uczelnie i jednostki badawcze inne jednostki budżetowe, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową	„
	upowszechnianie wyników badań naukowych za pośrednictwem multimediiów, w wydawnictwach naukowych, na konferencjach, seminariach, w tym międzynarodowych itp.		
	wspieranie badań analitycznych i studialnych dotyczących obiektów i obszarów zabytkowych realizowanych m.in. dla potrzeb opracowań projektowych i planowania przestrzennego, dla obiektów chronionych i planowanych do objęcia ochroną oraz dla obiektów o znaczeniu regionalnym i lokalnym rekomendowanych do ujęcia w dokumentach strategicznych województwa i kraju oraz gmin i powiatów, w tym na terenach potencjalnych i istniejących: parków krajobrazowych, pomników historii, obiektów wpisanych do rejestru zabytków i innych obszarów i obiektów proponowanych do objęcia ochroną, na terenach inwestycyjnych, na których znajdują się obiekty zabytkowe (również niechronione), np. na terenach poprzemysłowych, obszarach krajobrazu kulturowego miejskiego i wiejskiego, w tym terenach otwartych		budżet jst

CEL STRATEGICZNY I KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA			
CEL OPERACYJNY I.2 BUDOWA SYSTEMU ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA			
KIERUNEK DZIAŁAŃ	RODZAJE ZADAŃ	PODMIOT REALIZUJĄCY ZADANIE	POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA
1	2	3	4
I.2.A TWORZENIE NOWOCZESNYCH STRUKTUR ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI	budowa i rozbudowa sieci informatycznych w celu tworzenia bazy danych o zabytkach i zarządzania nią, upowszechnienia wiedzy o zabytkach oraz promocji oferty kulturowej i kulturowo-turystycznej, w tym internetu szerokopasmowego	jednostki samorządu terytorialnego instytucje kultury organizacje pozarządowe stowarzyszenia	RPO programy strukturalne budżet jst budżet państwa
	budowa systemu informacji o przestrzeni o charakterze ponadlokalnym GIS w zakresie związanym z opieką nad zabytkami		
	tworzenie profesjonalnych stanowisk internetowych umożliwiających monitoring stanu zachowania, użytkowania, konserwacji i przekształceń zabytków, w tym prac wynikających z ochrony archeologicznej oraz kwestii własnościowych		
	tworzenie kompleksowych systemów informacji o zabytkach i zabezpieczeń przed nielegalnym wywozem dzieł sztuki za granicę		
	digitalizacja regionalnych i lokalnych zasobów zabytkowych		
I.2.B ZARZĄDZANIE ZABYTKAMI	wykorzystanie systemu monitoringu i kontrola działalności inwestycyjnej w celu właściwej konserwacji zabytków na wszystkich etapach prac oraz podczas ich użytkowania, a także prowadzenie nadzoru archeologicznego na terenach inwestycyjnych	jednostki samorządu terytorialnego	budżet jst
	wykorzystanie ram prawnych dla praktycznej realizacji procedur urbanistycznych i kontrola działalności inwestycyjnej na obszarach i obiektach zabytkowych		
	ochrona zabytków w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego – wykorzystanie ustaleń planów do wprowadzenia zasad ochrony zabytków, w tym parków kulturowych		
	tworzenie i umacnianie finansowych i pozafinansowych mechanizmów współpracy z organizacjami, których zadania statutowe obejmują opiekę nad zabytkami		
	stosowanie zachęt prawnych i finansowych dla inwestorów, właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych oraz stosowanie skutecznej pomocy publicznej		
	organizacja warunków do wytworzenia produktów tradycyjnych i ich rejestracji		
	tworzenie i wykorzystywanie katalogów budownictwa nawiązującego do form tradycyjnych, w tym tradycyjnego detalu architektonicznego i tradycyjnych form zagospodarowania terenu	jednostki samorządu terytorialnego właściciele instytucje kultury organizacje pozarządowe stowarzyszenia uczelnie	budżet państwa budżet jst RPO programy strukturalne środki prywatne
	tworzenie i wykorzystywanie studiów krajobrazowych przy zagospodarowaniu terenów otwartych i wewnątrz miejskich, w tym kształtowaniu panoram miast i wsi		
	organizacja konkursów urbanistycznych i architektonicznych mających na celu wybór najwłaściwszych sposobów działania w tkance zabytkowej i jej otoczeniu (np. harmonijne wkomponowanie nowych obiektów)		
	rekomendacja obiektów o znaczeniu krajowym, regionalnym lub lokalnym do uwzględnienia w odpowiednich dokumentach strategicznych		
	rekomendacja obiektów o wysokich walorach zabytkowych do objęcia ochroną		

1	2	3	4
I.2.C MARKETING PRODUKTÓW KULTUROWYCH I KULTUROWO -GOSPODARCZYCH	przygotowanie kompleksowej i łatwo dostępnej informacji o ofercie kulturowej i turystyczno-kulturowej regionu, w tym bazy danych ofert oraz tworzenie regionalnego systemu informacji kulturowej i turystyczno-kulturowej	jednostki samorządu terytorialnego właściciele stowarzyszenia organizacje pozarządowe	budżet państwa budżet jst RPO środki prywatne programy strukturalne
	wypromowanie ofert turystyczno-kulturowych regionu w Polsce i poza granicami kraju, w tym podjęcie akcji promocyjnej dotyczącej obiektów zabytkowych – tworzenie markowych produktów kulturowych oraz rozwój turystyki kulturowej obejmujących wsie tematyczne, parki i szlaki kulturowe, szlaki i ścieżki przyrodniczo-kulturowe		
	przygotowanie kompleksowej i łatwo dostępnej informacji o ofertach gospodarczych uwzględniających opiekę nad zabytkami oraz ich wypromowanie w kraju i za granicą		
	realizacja infrastruktury informującej o obiektach zabytkowych i obiektach turystyki kulturowej, np. tablice informacyjne przy obiektach zabytkowych i związanych z turystyką kulturową		
	realizacja infrastruktury systemu informacji kulturowej i turystycznej (w tym elektronicznej), np. organizacja oznakowania drogowego do zabytków, GPS, wydawnictwa informacyjne, strony internetowe		
	rekomendacja obiektów o znaczeniu ponadkrajowym i krajowym do wpisu na prestiżowe listy dziedzictwa kulturowego		

CEL STRATEGICZNY I KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA			
CEL OPERACYJNY I.3 WŁĄCZENIE ZABYTEKÓW W PROCESY GOSPODARCZE			
KIERUNEK DZIAŁAŃ	RODZAJE ZADAŃ	PODMIOT REALIZUJĄCY ZADANIE	POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA
1	2	3	4
I.3.A INTEGRACJA DZIAŁAŃ SPOŁECZNO- GOSPODARCZYCH NA RZECZ OPIEKI NAD ZABYTEKAMI	opracowanie i realizacja kompleksowych programów rewitalizacyjnych obszarów zurbanizowanych, opartych na istniejących zasobach zabytkowych, w tym historycznych obszarów miejskich, obszarów przemysłowych, powojennych i zdegradowanych	jednostki samorządu terytorialnego	budżet państwa budżet jst RPO programy strukturalne
	opracowanie i realizacja lokalnych strategii i wizji rozwoju obszarów wiejskich wykorzystujących miejscowe tradycje i istniejące zasoby zabytkowe		
	opracowanie kompleksowych ofert inwestycyjnych z uwzględnieniem dopuszczalnych wariantowych funkcji użytkowych służących zaangażowaniu sektora gospodarczego w opiekę nad zabytkami (m.in. inkubatory przedsiębiorczości, instytucje otoczenia biznesu, centra usługowe, infrastruktura turystyczna i inne)		
	wspieranie inicjatyw wykorzystujących tradycyjne formy działalności gospodarczej, w tym rolnictwo ekologiczne i tradycyjne przetwórstwo, reaktywacja ginących zawodów		
	zwiększenie możliwości zatrudnienia w wyniku różnych form aktywnego pośrednictwa pracy, w tym przekwalifikowanie oraz tworzenie sprzyjających warunków do zatrudnienia w sektorze usług kulturowych i turystyczno-kulturowych wykorzystujących zasoby zabytkowe i miejscowe tradycje, a także usług doradczych w zakresie prac w sferze opieki nad zabytkami i prac przy zabytkach		
	zaangażowanie bezrobotnych w opiekę nad zabytkami przez organizację prac interwencyjnych połączonych z przeszkoleniem		
	rozwój infrastruktury publicznej, w tym turystycznej, oraz innych form zachęty przyczyniających się do podejmowania i rozwijania działalności pozarolniczej wykorzystującej miejscowe tradycje, w tym turystycznej		
	stosowanie zachęt do zabudowy i zagospodarowania terenu nawiązujących do form tradycyjnych		

1	2	3	4	5
I.3.B KONSERWACJA I ADAPTACJA ZABYTEKÓW	zagospodarowanie terenów poprzemysłowych, powojkowych i zdegradowanych, nadanie im nowej funkcji (np. kulturalnej, mieszkaniowej, produkcyjnej, usługowej, infrastrukturalnej, komunikacyjno-transportowej i zieleni, w tym korytarzy ekologicznych, z uwzględnieniem obiektów zabytkowych i charakterystycznych cech krajobrazu kulturowego, poprzedzone opracowaniem kompleksowych programów rewitalizacji		właściciele jednostki samorządu terytorialnego organizacje pożytku publicznego organizacje pozarządowe	budżet państwa budżet jst RPO programy strukturalne środki prywatne
	zagospodarowanie, konserwacja i adaptacja (w tym rewitalizacja, renowacja, rewaloryzacja, zachowanie, ekspozycja) obiektów zabytkowych wraz z otoczeniem (w tym archeologicznych), również oparte na formule partnerstwa publiczno-prywatnego, a także w formie projektów transgranicznych			
	opracowanie i prowadzenie kompleksowych programów konserwatorskich zabytków ruchomych i nieruchomych, w tym zabytków drewnianych znajdujących się w skansenach i w miejscu ich pierwotnej lokalizacji			
	konserwacja oraz przeciwdziałanie niszczeniu stanowisk archeologicznych, w tym zachowanie zabytków archeologicznych, dokumentowanie i opracowywanie wyników badań nieinwestorskich i ratowniczych			
	renowacja i konserwacja małej architektury, w tym sakralnej, oraz miejsc pamięci i martyrologii			
	budowa, rozbudowa, odbudowa, renowacja infrastruktury kulturowej w miejscach o symbolicznym znaczeniu dla historii regionu oraz służących opiece nad zabytkami			
	działania na rzecz unowocześnienia infrastruktury technicznej oraz poprawy estetyki obiektów zabytkowych przez m.in. przystosowanie obiektów do potrzeb osób niepełnosprawnych, modernizację systemów grzewczych, sieci wodociągowych i kanalizacyjnych, racjonalizację zużycia wody, usprawnienie gospodarki odpadami (segregacja i recykling)			
	działania i inwestycje wynikające z przepisów przeciwpożarowych, zapobiegania klęskom żywiołowym oraz zabezpieczeń przeciwwłamaniowych			
	zabezpieczenie zabytków ruchomych i nieruchomych przed zniszczeniem			
	zabezpieczenie zabytków archeologicznych przed zagrożeniami naturalnymi oraz na wypadek eksploatacji rabunkowej			
	kompleksowe oczyszczanie obiektów i przestrzeni z odpadów zawierających azbest			

1	2	3	4
I.3.C KSZTAŁTOWANIE OBSZARÓW ZABYTEKOWYCH I KRAJOBRAZÓW KULTUROWYCH	konserwacja, rewitalizacja, renowacja, rewaloryzacja, zachowanie, ekspozycja zabytkowych centrów miast i wsi, zabytkowych terenów zieleni, w tym cmentarzy, obszarów fortyfikacji i budowli obronnych, parków, obiektów archeologicznych mających własną formę przestrzenną	właściciele jednostki samorządu terytorialnego	budżet państwa budżet jst RPO programy strukturalne środki prywatne
	sukcesywna realizacja iluminacji zabytków		
	wykorzystywanie tradycyjnych form zabudowy i zagospodarowania terenu oraz detalu architektonicznego dla harmonijnego kształtowania krajobrazu		
	wspieranie tradycyjnych form gospodarowania, w tym rolnictwo ekologiczne, tradycyjne techniki budownictwa, rzemiosło i przetwórstwo		
	tworzenie systemu ścieżek przyrodniczo-kulturowych		
	gospodarowanie z uwzględnieniem obowiązujących standardów ochrony środowiska i bezpieczeństwa publicznego przez spowalnianie lub eliminację ruchu samochodowego z centrów miast i wsi, zapewnienie racjonalnej gospodarki odpadami, budowę sieci kanalizacyjnych, modernizację sieci energetycznej i teleinformatycznej, poprawę infrastruktury drogowej, w tym: osłony akustyczne, ekrany, wały, zieleni, ochronę wód powierzchniowych i podziemnych, ochrona bioróżnorodności i urozmaiconego krajobrazu		
	kształtowanie systemów terenów chronionych o walorach przyrodniczo-kulturowych przez ustanawianie nowych parków krajobrazowych, obszarów chronionego krajobrazu, obszarów Natura 2000 przede wszystkim na obszarach o zachowanych regionalnych cechach krajobrazu kulturowego		
	tworzenie parków kulturowych w celu ochrony kulturowych krajobrazów historycznych		

1	2	3	4
I.3.D NOWOCZESNA I EFEKTYWNA OPIEKA NAD ZBIORAMI ZABYTEKÓW I ICH UDOSTĘPNIANIEM	modyfikacja i wdrażanie elektronicznych technik wystawienniczych, katalogów i informatorów, w tym interaktywne strony internetowe i usługi kulturowe	jednostki samorządu terytorialnego właściciele organizacje pozarządowe	budżet państwa budżet jst RPO programy strukturalne środki prywatne
	konserwacja, digitalizacja i cyfryzacja archiwaliów, starodruków, księgozbiorów i innych		
	przygotowywanie długofalowych programów wystawienniczych, w tym w ramach współpracy z innymi instytucjami i jednostkami oraz z wykorzystaniem zbiorów pozostających w magazynach, organizacja wystaw		
	remonty obiektów przechowywania i udostępniania zbiorów wraz z otoczeniem pozostającym w zarządzie umożliwiające nowoczesne sposoby udostępniania, opracowywania i przechowywania zbiorów, w tym tworzenie miejsc parkingowych itd.		
	wspieranie zakupów zabytków w celu powiększania zbiorów, w tym tworzenie kolekcji dzieł sztuki ludowej oraz zakup dóbr służących kultywowaniu lokalnych i regionalnych tradycji		
	poprawa bezpieczeństwa zbiorów i warunków ich przechowywania przez wprowadzenie nowoczesnych technik ochrony i zabezpieczeń		

CEL STRATEGICZNY II			
KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEC DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU			
CEL OPERACYJNY II.1			
PROPAGOWANIE WIEDZY O ZABYTKACH ORAZ SPOSOBACH OPIEKI NAD ZABYTKAMI			
KIERUNEK DZIAŁAŃ	RODZAJE ZADAŃ	PODMIOT REALIZUJĄCY ZADANIE	POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA
1	2	3	4
II.1.A WZMOCNIENIE EDUKACJI O DZIEDZICTWIE KULTUROWYM	rozwój kierunków studiów wyższych i podyplomowych w zakresie ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i opieki nad nimi	uczelnie	budżet państwa budżet jst RPO programy strukturalne środki prywatne
	aktywizacja oferty nauczania uczelni wyższych, w tym organizacja praktyk studenckich i stażów		
	tworzenie i realizacja programów edukacyjnych dotyczących zabytków i tradycji na wszystkich poziomach nauczania podstawowego i średniego, w tym warsztaty, wystawy, wycieczki, konkursy	placówki edukacyjne wszystkich szczebli	
	opracowywanie programów edukacyjnych rozwijających świadomość historyczną i znajomość historii regionu, w tym w ramach porozumienia z innymi placówkami		
	realizacja warsztatów oraz innych form szkoleń w zakresie opieki nad zabytkami i dziedzictwem przyrodniczo-kulturowym, w tym w środowiskach patologicznych	jednostki samorządu terytorialnego placówki edukacyjne organizacje pozarządowe instytucje kultury uczelnie	
	kształcenie kadr zajmujących się dydaktyką osób dorosłych w zakresie wiedzy o zabytkach - warsztaty, wystawy, wycieczki, konkursy		
	wsparcie dla doskonalenia zawodowego i kształcenia kadr (system dotacji inwestycyjnych oraz praw do ochrony technologii)		
	podnoszenie kwalifikacji profesjonalnych kadr do opieki nad zabytkami		
	podnoszenie kwalifikacji kadr zarządzających zabytkami, w tym przyszłych menedżerów, architektów i urbanistów – wykorzystanie współpracy europejskiej, doskonalenie zawodowe, kształcenie kadr w zakresie podstaw i jakościowych metod zarządzania		
	podnoszenie poziomu wiedzy i rozwijanie umiejętności osób zaangażowanych w prowadzenie działalności gospodarczej lub chcących rozpocząć taką działalność przy wykorzystaniu miejscowej tradycji i zabytków, w tym w zakresie ginących zawodów		
	organizacja interdyscyplinarnych warsztatów i szkoleń, w tym działania na rzecz zachowania folkloru oraz obrzędów i zwyczajów, zanikających zawodów i umiejętności oraz wzorców życia - przekazywanie zanikających umiejętności		
organizacja zajęć z zakresu wiedzy o zabytkach i tradycji w ramach Uniwersytetu Trzeciego Wieku			

1	2	3	4
II.1.B POPULARYZACJA I PROMOCJA ZABYTEKÓW I WIEDZY O ZABYTEKACH	organizacja konferencji, sesji popularnonaukowych i spotkań mających na celu popularyzację wiedzy o zabytkach i małej ojczyźnie oraz pełniących funkcję forum dyskusyjnego	jednostki samorządu terytorialnego placówki edukacyjne uczelnie organizacje pozarządowe instytucje kultury	budżet państwa budżet jst RPO programy strukturalne środki prywatne
	popularyzacja twórczości ludowej		
	organizacja wystaw, konkursów, przeglądów, warsztatów, festiwali w celu popularyzacji twórczości ludowej, w tym podtrzymywanie i popularyzacja gwar regionów etnograficznych		
	upowszechnianie walorów zabytkowych województwa, wiedzy o historii, tradycji i zabytkach regionu oraz przedsięwzięć kulturalnych z nimi związanych za pomocą narzędzi multimedialnych, publikacji, akcji społecznych i programów edukacyjnych, w tym muzea wirtualne		
	tworzenie stron internetowych na temat zabytków i tradycji		
	promocja krajobrazów kulturowych, tradycyjnych form zabudowy i zagospodarowania terenu, w tym przygotowanie katalogów		
	realizacja wieloaspektowych projektów kulturowych wykorzystujących dziedzictwo kulturowe regionu w ramach projektów transgranicznych i międzynarodowych		

CEL STRATEGICZNY II
KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNEGO STOSUNKU DO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU

CEL OPERACYJNY II.2
AKTYWIZACJA SPOŁECZNOŚCI LOKALNYCH NA RZECZ OPIEKI NAD ZABYTKAMI

KIERUNEK DZIAŁAŃ	RODZAJE ZADAŃ	PODMIOT REALIZUJĄCY ZADANIE	POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA
1	2	3	4
II.2.A WSPIERANIE DZIAŁAŃ NA RZECZ POZNANIA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU	budowa tożsamości lokalnej i regionalnej przez promowanie inicjatyw kulturowych	jednostki samorządu terytorialnego placówki edukacyjne	budżet państwa budżet jst programy strukturalne środki prywatne
	wspieranie przedsięwzięć mających na celu przybliżenie zabytków i tradycji regionu szerokiemu gronu odbiorców	organizacje pozarządowe instytucje kultury	
	organizacja ognisk, kółek zainteresowań, warsztatów skierowanych do osób bezrobotnych i ze środowisk marginalizowanych		
II.2.B PROMOWANIE PRZYKŁADÓW DOBRYCH PRAKTYK W SFERZE OPIEKI NAD ZABYTKAMI	uhonorowanie i przedstawienie jako wzór do naśladowania właściwej opieki nad zabytkami (działania zarówno przy zespołach zabytkowych, np. układy urbanistyczne, jak i przy pojedynczych budowlach i dziełach sztuki)	jednostki samorządu terytorialnego organizacje pozarządowe instytucje kultury	
	przyznawanie Nagrody Marszałka Województwa Śląskiego za Zasługi w Działalności w Sferze Opieki nad Zabytkami		
	przyznawanie Nagrody Marszałka Województwa Śląskiego za Wydarzenie Muzealne Roku		
	konkursy popularyzujące tzw. dobrą robotę w opiece nad zabytkami, np. renowacje		
	nagradzanie i wspieranie lokalnych propagatorów wiedzy o dziedzictwie kulturowym		

TABELA 3. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA I SZACOWANE ALOKACJE

Lp.	ŹRÓDŁA FINANSOWANIA	SZACUNKOWA WIELKOŚĆ ŚRODKÓW W LATACH 2006-2009
1	2	3
1.	BUDŻET PAŃSTWA	
1.1	Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (<i>Narodowy program kultury</i>)	211 mln zł x 4* cała Polska / 2006
1.2	Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków	360 tys. zł x 4* 2006
2.	BUDŻET JEDNOSTEK SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO	
2.1	Województwo śląskie	33 425 291 zł x 4* 2006
2.2	Powiaty	192 416,3 tys. zł x 4* 2004
2.3	Gminy	102 709,2 tys. zł x 4* 2004
3.	ALOKACJE PROGRAMÓW WSPÓLNOTOWYCH ORAZ FUNDUSZY STRUKTURALNYCH	
3.1	INTEREG III – wkład wspólnotowy	22 064 279,48 zł 2004–2007 cały projekt 2006–2007 – 1 103 213 974 zł
3.2	EOG Europejski Obszar Gospodarczy 2004–2009 – wkład EFTA	14 mln euro/rok x 4 na dziedzictwo kulturowe cała Polska
3.3	Regionalny Program Operacyjny Województwa Śląskiego na lata 2007–2013	26 mln euro (środki z EFRR) 2007–2009 priorytet IV kultura
3.4	Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko	60 mln euro (środki z EFRR) ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego 2007–2009 cały kraj**
3.5	Program Operacyjny Rozwój Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013	31 988 571,42 mln euro (środki UE+PL) Działanie 3.3. Odnowa i rozwój wsi 2007–2009 alokacja dla województwa śląskiego**

* Przyjęto założenie, że nakłady na ochronę dziedzictwa kulturowego będą się utrzymywały przynajmniej na takim samym poziomie, jak to miało miejsce do tej pory.

** Ze względu na to, że nie ma obecnie rozpisanych kwot na poszczególne lata okresu programowania dla poszczególnych priorytetów i działań w ramach sektorowych programów operacyjnych, prezentowana alokacja na 3 lata została przeliczona poprzez podzielenie całej puli dostępnych środków na wybrane działanie przez 7-letni okres programowania i pomnożenie wyniku przez 3.

VI. MONITORING I EWALUACJA

Celem monitoringu jest zbieranie informacji dotyczących realizacji programu na każdym etapie wdrażania. Stanowi on podstawę oceny uzyskanych efektów oraz formułowania ewentualnych wytycznych i propozycji zmian. Proces monitorowania będzie polegał na przyglądaniu się zmianom, jakie zachodzą w wyniku realizacji celów przez podejmowane inicjatywy, na analizie zebranych danych i opracowaniu raportów. Monitoring wykorzystuje wskaźniki realizacji zadań. Na podstawie zebranych informacji będzie można opracować dwuletnie sprawozdania z realizacji programu (ocena *mid term*) oraz oceny realizacji programu (ocena *ex post*) sporządzane w okresach czteroletnich. Oceny sporządza jednostka koordynująca i przedstawia Zarządowi Województwa. Po akceptacji oceny przez Zarząd jest ona przedstawiana Sejmikowi Województwa Śląskiego. Oceny powinny stanowić punkt wyjścia opracowania kolejnego programu. Wskaźniki realizacji celu przedstawiono w tabeli 4: Wskaźniki realizacji celów. Wskaźniki odnoszą się do przyjętych w programie celów i ilustrują stopień realizacji programu.

Obowiązek prowadzenia kontroli stanu realizacji programu wynika z art. 87 ust. 5 i 6 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Zgodnie z cytowaną ustawą Zarząd Województwa Śląskiego ma obowiązek sporządzić sprawozdanie ze stanu realizacji *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim* i przedstawić je sejmikowi województwa w cyklu dwuletnim. Następnie sprawozdania te powinny być przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków w celu ich wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

TABELA 4. WSKAŹNIKI REALIZACJI CELÓW

CEL STRATEGICZNY	CEL OPERACYJNY	WSKAŹNIKI	WARTOŚĆ BAZOWA	ŹRÓDŁO
1	2	3	4	5
I KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA	I.1 USTALENIE POTENCJAŁU ZASOBÓW ZABYTEKOWYCH WOJEWÓDZTWA	liczba zweryfikowanych i/lub inwentaryzowanych obiektów	wymaga inwentaryzacji	dane własne, jst
		powierzchnia terenu objętego weryfikacją i/lub inwentaryzacją	„	„
		liczba parków kulturowych	„	„
		liczba zabytków wpisanych do rejestru	„	ŚWKZ
		liczba obiektów w ewidencji	„	„
		liczba zabytków nieruchomych	„	„
		liczba zabytków ruchomych	„	„
		liczba zabytków archeologicznych	„	„
		liczba pomników historii	„	„
	I.2 BUDOWA SYSTEMU ZARZĄDZANIA ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA	liczba internetowych baz danych dotyczących sfery opieki nad zabytkami prowadzonych przez podmioty publiczne	„	dane własne
		liczba obszarów zabytkowych chronionych ustaleniami planu miejscowego (strefy ochrony konserwatorskiej)	„	jst
		nakłady na zachęty do opieki nad zabytkami na poziomie województwa	„	dane własne
	I.3 WŁĄCZENIE ZABYTKÓW W PROCESY GOSPODARCHE	liczba opracowanych programów rewitalizacji i wizji odnowy wsi	„	jst dane własne
		liczba wydanych pozwoleń na prace przy zabytkach, w tym na prace archeologiczne	„	ŚWKZ
		liczba zabezpieczonych obiektów zabytkowych (przeciwpożarowe, antywłamaniowe)	„	„
		liczba rewitalizowanych zabytkowych obiektów poprzemysłowych	„	„
		wydatki na ochronę i konserwację obiektów zabytkowych	„	GUS
		powierzchnia obszarów chronionych (parki kulturowe, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu)	„	US w Katowicach

1	2	3	4	5
		liczba ścieżek przyrodniczo-kulturowych	„	„
		liczba zwiedzających muzea	„	„
		liczba uczestników turystyki pielgrzymkowej	„	„
		liczba uczestników turystyki podziemnej	„	„
		liczba projektów z zakresu dziedzictwa kulturowego dofinansowanych w otwartych konkursach i wysokość dofinansowania	„	„
		liczba zrealizowanych programów odnowy wsi w dziedzinie dziedzictwa kulturowego	„	„
II KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEC DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU	II.1 PROPAGOWANIE WIEDZY O ZABYTKACH ORAZ SPOSOBACH OPIEKI NAD ZABYTKAMI	liczba studentów na kierunkach podejmujących zagadnienia opieki nad zabytkami	„	uczelnie wyższe
		liczba studentów Uniwersytetu Trzeciego Wieku	„	dane własne
		liczba realizowanych programów edukacyjnych	„	„
		liczba inicjatyw kulturalnych w sferze opieki nad zabytkami (seminaria, konferencje, lekcje muzealne, konkursy, wystawy)	„	„
		liczba stron internetowych w zakresie dziedzictwa kulturowego zarejestrowanych w regionalnej bazie informacji o kulturze	„	„
		liczba prac licencjackich i magisterskich poświęconych dokumentowaniu dziedzictwa kulturowego	„	uczelnie wyższe
		liczba przyznanych stypendiów w zakresie dziedzictwa kulturowego	„	dane własne
	II.2 AKTYWIZACJA SPOŁECZNOŚCI LOKALNYCH NA RZECZ OPIEKI NAD ZABYTKAMI	liczba stowarzyszeń, organizacji itp. działających na rzecz opieki nad zabytkami	„	dane własne
		liczba stowarzyszeń amatorskiego ruchu artystycznego	„	„
		nakłady na nagrody i stypendia w dziedzinie dziedzictwa kulturowego na poziomie jst	„	„
		liczba projektów dla środowisk marginalizowanych	„	„

ODNIESIENIE CEŁÓW ZAWARTYCH W STRATEGII ROZWOJU WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO NA LATA 2000–2020 DO CEŁÓW UJĘTYCH W WOJEWÓDZKIM PROGRAMIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2006–2009

53

CELE STRATEGICZNE STRATEGII ROZWOJU WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO NA LATA 2000–2020	CELE STRATEGICZNE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA LATA 2006–2009	I. Kształtowanie kulturowego obrazu województwa										II. Kształtowanie pozytywnych postaw społeczeństwa wobec dziedzictwa kulturowego regionu			
	CELE OPERACYJNE	I. 1. Ustalenie potencjału zasobów zabytkowych województwa		I. 2. Budowa systemu zarządzania zabytkami			I. 3. Włączenie zabytków w procesy gospodarcze				II. 1. Propagowanie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami		II. 2. Aktywizacja społeczności lokalnych na rzecz opieki nad zabytkami		
	DZIAŁANIA KIERUNKOWE	I. 1. A. Weryfikacja zabytków województwa	I. 1. B. Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa	I. 2. A. Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami	I. 2. B. Zarządzanie zabytkami	I. 2. C. Marketing produktów kulturowych i kulturowo-gospodarczych	I. 3. A. Integracja działań społeczno-gospodarczych na rzecz opieki nad zabytkami	I. 3. B. Konserwacja i adaptacja zabytków	I. 3. C. Kształtowanie obszarów zabytkowych i krajobrazów kulturowych	I. 3. D. Nowoczesna i efektywna opieka nad zbiorami zabytków i ich udostępnianiem	II. 1. A. Wzmocnienie edukacji o dziedzictwie kulturowym	II. 1. B. Popularyzacja i promocja zabytków i wiedzy o zabytkach	II. 2. A. Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu	II. 2. B. Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami	
III. Poprawa jakości środowiska naturalnego i kulturowego oraz zwiększenie atrakcyjności przestrzeni	III. A. Wspieranie rozwoju obszarów metropolitalnych	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	III. B. Zagospodarowanie centrów miast oraz zdegradowanych dzielnic	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	III. C. Rewitalizacja terenów zdegradowanych	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	III. D. Kształtowanie ośrodków wiejskich	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	III. E. Uporządkowanie i wdrożenie systemu gospodarki odpadami							+	+						
	III. F. Utworzenie systemu kształtowania i wykorzystywania zasobów wodnych							+	+						
	III. G. Polepszenie jakości powietrza							+							
	III. H. Ochrona przed hałasem								+						
	III. I. Ukształtowanie regionalnego systemu obszarów chronionych	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
IV. Rozbudowa oraz unowocześnienie systemów infrastruktury technicznej	IV. A. Optymalizacja i integracja systemu transportowego											+			
	IV. B. Rozbudowa i unowocześnienie systemów energetycznych														
	IV. C. Rozwój informatyki i telekomunikacji			+	+	+									
	IV. D. Rozbudowa i modernizacja infrastruktury komunalnej							+	+						

ANEKS 2
ODNIESIENIE CELÓW ZAWARTYCH W PLANIE ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO DO CELÓW UJĘTYCH W WOJEWÓDZKIM PROGRAMIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2006–2009

KIERUNKI POLITYKI PRZESTRZENNEJ PLANU ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO	CELE STRATEGICZNE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA LATA 2006–2009	I. Kształtowanie kulturowego obrazu województwa										II. Kształtowanie pozytywnych postaw społeczeństwa wobec dziedzictwa kulturowego regionu			
	CELE OPERACYJNE	I. 1. Ustalenie potencjału zasobów zabytkowych województwa		I. 2. Budowa systemu zarządzania zabytkami		I. 3. Włączenie zabytków w procesy gospodarcze				II. 1. Propagowanie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami		II. 2. Aktywizacja społeczności lokalnych na rzecz opieki nad zabytkami			
	DZIAŁANIA KIERUNKOWE	I. 1. A. Weryfikacja zabytków województwa	I. 1. B. Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa	I. 2. A. Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami	I. 2. B. Zarządzanie zabytkami	I. 2. C. Marketing produktów kulturowych i kulturowo-gospodarczych	I. 3. A. Integracja działań społeczno-gospodarczych na rzecz opieki nad zabytkami	I. 3. B. Konserwacja i adaptacja zabytków	I. 3. C. Kształtowanie obszarów zabytkowych i krajobrazów kulturowych	I. 3 D Nowoczesna i efektywna opieka nad zbiorami zabytków i ich udostępnianiem	II. 1. A. Wzmocnienie edukacji o dziedzictwie kulturowym	II. 1. B. Popularyzacja i promocja zabytków i wiedzy o zabytkach	II. 2. A. Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu	II. 2. B. Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami	
I. Dynamizacja i restrukturyzacja przestrzeni województwa	I. A. Wsparcie warunków przestrzennych rozwoju przedsiębiorczości, innowacji gospodarczej i transferu technologii					+	+	+							
	I. B. Rozwój i wspieranie restrukturyzacji wybranych dziedzin usług publicznych						+				+	+	+		
	I. C. Przeciwdziałanie największym zagrożeniom i poprawa bezpieczeństwa publicznego								+						
	I. D. Wykreowanie zintegrowanego regionalnego produktu turystycznego	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	I. E. Rozwój infrastruktury technicznej i transportowej poprawiającej warunki inwestowania							+	+						
	I. F. Rozwijanie potencjału wewnętrznego obszarów zagrożonych marginalizacją			+	+	+	+	+	+	+					
II. Wzmocnienie funkcji węzłów sieci osadniczej	II. A. Promowanie zwartych miast efektywnie wykorzystujących teren						+	+	+	+					
	II. B. Kształtowanie struktur przestrzennych sprzyjających tworzeniu alternatywnych sposobów transportu w stosunku do samochodu i bardziej przyjaznych środowisku														
	II. C. Wspieranie rozwoju funkcji metropolitalnych						+	+	+	+	+	+			
	II. D. Rewitalizacja miejskich dzielnic						+	+	+	+					
III. Ochrona zasobów środowiska, wzmocnienie systemu obszarów chronionych i wielofunkcyjny rozwój terenów	III. A. Ochrona zasobów środowiska							+	+						
	III. B. Racjonalne użytkowanie terenów o wysokich walorach środowiska i dużej atrakcyjności dla rozwoju rekreacji i turystyki						+	+	+	+					
	III. C. Przekształcenia terenów intensywnego rolnictwa						+	+	+						
	III. D. Wzmocnienie ekonomicznej siły i żywotności strukturalnie słabych obszarów wiejskich						+	+				+	+	+	

KIERUNKI POLITYKI PRZESTRZENNEJ PLANU ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO	CELE STRATEGICZNE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA LATA 2006–2009	I. Kształtowanie kulturowego obrazu województwa										II. Kształtowanie pozytywnych postaw społeczństwa wobec dziedzictwa kulturowego regionu			
	CELE OPERACYJNE	I. 1. Ustalenie potencjału zasobów zabytkowych województwa		I. 2. Budowa systemu zarządzania zabytkami			I. 3. Włączenie zabytków w procesy gospodarcze				II. 1. Propagowanie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami		II. 2. Aktywizacja społeczności lokalnych na rzecz opieki nad zabytkami		
	DZIAŁANIA KIERUNKOWE	I. 1. A. Weryfikacja zabytków województwa	I. 1. B. Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa	I. 2. A. Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami	I. 2. B. Zarządzanie zabytkami	I. 2. C. Marketing produktów kulturowych i kulturowo-gospodarczych	I. 3. A. Integracja działań społeczno-gospodarczych na rzecz opieki nad zabytkami	I. 3. B. Konserwacja i adaptacja zabytków	I. 3. C. Kształtowanie obszarów zabytkowych i krajobrazów kulturowych	I. 3. D. Nowoczesna i efektywna opieka nad zbiorami zabytków i ich udostępnianiem	II. 1. A. Wzmocnienie edukacji o dziedzictwie kulturowym	II. 1. B. Popularyzacja i promocja zabytków i wiedzy o zabytkach	II. 2. A. Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu	II. 2. B. Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami	
IV. Rozwój ponadlokalnych systemów infrastruktury	IV. A. Wspieranie rozwoju infrastruktury komunikacyjnej o znaczeniu ponadregionalnym i regionalnym														
	IV. B. Promowanie rozwoju pasażerskiego transportu zbiorowego														
	IV. C. Promowanie rozwoju zintegrowanych systemów transportu kombinowanego														
	IV. D. Wspieranie rozwoju infrastruktury technicznej				+			+	+						
V. Stymulowanie innowacji w regionalnym systemie zarządzania przestrzenią	V. A. Wykreowanie i rozwój obszarów metropolitalnych							+	+						
	V. B. Promowanie innowacyjnych instrumentów zarządzania przestrzenią.			+	+	+	+	+	+						
VI. Rozwój współpracy międzyregionalnej w zakresie planowania przestrzennego	VI. A. Rozwijanie współpracy transgranicznej w obszarach stykowych														
	VI. B. Rozwijanie współpracy międzyregionalnej w obszarze makroregionu														
	VI. C. Rozwijanie współpracy ponadnarodowej			+	+	+									

ANEKS 3

ODNIESIENIE CELÓW ZAWARTYCH W STRATEGII ROZWOJU KULTURY W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2006–2020 DO CELÓW UJĘTYCH W WOJEWÓDZKIM PROGRAMIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2006–2009

STRATEGIA ROZWOJU KULTURY W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2006–20020	CELE STRATEGICZNE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA LATA 2006–2009	I. Kształtowanie kulturowego obrazu województwa										II. Kształtowanie pozytywnych postaw społeczeństwa wobec dziedzictwa kulturowego regionu			
	CELE OPERACYJNE	I. 1. Ustalenie potencjału zasobów zabytkowych województwa		I. 2. Budowa systemu zarządzania zabytkami			I. 3. Włączenie zabytków w procesy gospodarcze					II. 1. Propagowanie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami		II. 2. Aktywizacja społeczności lokalnych na rzecz opieki nad zabytkami	
	DZIAŁANIA KIERUNKOWE	I.1.A. Weryfikacja zabytków województwa	I.1.B. Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa	I.2.A. Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami	I.2.B. Zarządzanie zabytkami	I.2.C. Marketing produktów kulturowych i kulturowo-gospodarczych	I.3.A. Integracja działań społeczno-gospodarczych na rzecz opieki nad zabytkami	I.3.B. Konserwacja i adaptacja zabytków	I.3.C. Kształtowanie obszarów zabytkowych i krajobrazów kulturowych	I.3.D. Nowoczesna i efektywna opieka nad zbiorami zabytków i ich udostępnianiem	II.1.A. Wzmocnienie edukacji o dziedzictwie kulturowym	II.1.B. Popularyzacja i promocja zabytków i wiedzy o zabytkach	II.2.A. Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu	II.2.B. Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami	
I. Wzrost kompetencji potrzebnych do: 1) uczestnictwa w kulturze [odbiorcy], 2) efektywnego zarządzania kulturą (animatorzy kultury), 3) twórczości artystycznej w warunkach gospodarki rynkowej [twórcy].	I. 1. Tworzenie i realizacja programów edukacji kulturowej/ edukacji w zakresie kształtowania kompetencji kulturowych									+					
	I. 2. Edukacja w zakresie zarządzania kulturą – prowadzenie prac badawczych, kształcenie menedżerów kultury				+										
	I. 3. Edukacja środowisk twórczych (do skutecznego radzenia sobie w nowych warunkach organizacyjno - - prawnych)											+	+		
II. Wzrost poziomu uczestnictwa w kulturze (biernego – w roli odbiorców treści kulturowych i czynnego – w roli twórców treści kulturowych).	II. 1. Zwiększenie i ułatwianie dostępu do uczestnictwa w kulturze														
	II. 2. Budowa nowych obiektów kulturalnych i poprawa stanu istniejących obiektów kultury														
	II. 3. Poszukiwanie atrakcyjnych sposobów upowszechniania treści kulturowych											+	+		
	II. 4. Wspieranie programów współpracy ponadregionalnej														
	II. 5. Poprawa informacji i promocji kulturalnej			+		+					+	+	+		
	II. 6. Wspieranie rozwoju amatorskiego ruchu artystycznego														

STRATEGIA ROZWOJU KULTURY W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2006–20020	CELE STRATEGICZNE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA LATA 2006–2009	I. Kształtowanie kulturowego obrazu województwa											II. Kształtowanie pozytywnych postaw społeczeństwa wobec dziedzictwa kulturowego regionu			
	CELE OPERACYJNE	I. 1. Ustalenie potencjału zasobów zabytkowych województwa		I. 2. Budowa systemu zarządzania zabytkami			I. 3. Włączenie zabytków w procesy gospodarcze					II. 1. Propagowanie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami		II. 2. Aktywizacja społeczności lokalnych na rzecz opieki nad zabytkami		
	DZIAŁANIA KIERUNKOWE	I.1.A. Weryfikacja zabytków województwa	I.1.B. Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa	I.2.A. Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami	I.2.B. Zarządzanie zabytkami	I.2.C. Marketing produktów kulturowych i kulturowo-gospodarczych	I.3.A. Integracja działań społeczno-gospodarczych na rzecz opieki nad zabytkami	I.3.B. Konserwacja i adaptacja zabytków	I.3.C. Kształtowanie obszarów zabytkowych i krajobrazów kulturowych	I.3.D. Nowoczesna i efektywna opieka nad zbiorem zabytków i ich udostępnianiem	II.1.A. Wzmocnienie edukacji dziedzictwie kulturowym	II.1.B. Popularyzacja i promocja zabytków i wiedzy o zabytkach	II.2.A. Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu	II.2.B. Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami		
III. Upowszechnianie i zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu (materialnego i niematerialnego) oraz jego lepsze wykorzystywanie do celów turystycznych	III.1. Rozpoznawanie zasobów dziedzictwa kulturowego oraz prowadzenie projektów badawczych na jego temat	+	+													
	III.2 Inwentaryzowanie dziedzictwa kulturowego	+														
	III.3. Popularyzacja dziedzictwa kulturowego (w tym z użyciem najnowszych technik)										+	+	+			
	III.4. Rewitalizacja i renowacja obiektów zabytkowych						+	+								
	III.5. Rewitalizacja obiektów i terenów poprzemysłowych i znajdowanie dla nich nowych funkcji						+	+	+							
	III.6. Wykorzystywanie dziedzictwa kulturowego regionu na potrzeby turystyki (promocja, tworzenie produktów turystyki kulturowej)					+										
	III.7. Tworzenie zasobów dziedzictwa kulturowego regionu	+	+	+												
IV. Tworzenie lepszych warunków dla rozwoju środowisk twórczych i wykorzystywanie ich kreatywności	IV.1. Tworzenie warunków oraz instrumentów umożliwiających twórcze działania										+	+				
	IV.2 Rozwój szkolnictwa artystycznego i projektowego															
	IV.3. Rozwój współpracy środowisk twórczych z biznesem i jego otoczeniem.															
	IV.4. Wspieranie rozwoju wzornictwa przemysłowego i sztuki użytkowej															
	IV.5. Podnoszenie wartości estetycznej i funkcjonalnej przestrzeni publicznej oraz obiektów użyteczności publicznej								+		+					

ANEKS 4
ODNIESIENIE CELÓW ZAWARTYCH W NARODOWYM PROGRAMIE KULTURY „OCHRONA ZABYTEKÓW I DZIEDZICTWA KULTUROWEGO” NA LATA 2004–2013 DO CELÓW UJĘTYCH W WOJEWÓDZKIM PROGRAMIE OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2006–2009

NARODOWY PROGRAM KULTURY „OCHRONA ZABYTEKÓW I DZIEDZICTWA KULTUROWEGO” NA LATA 2007–2013	CELE STRATEGICZNE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI NA LATA 2006–2009	I. Kształtowanie kulturowego obrazu województwa										II. Kształtowanie pozytywnych postaw społeczeństwa wobec dziedzictwa kulturowego regionu			
	CELE OPERACYJNE	I. 1. Ustalenie potencjału zasobów zabytkowych województwa		I. 2. Budowa systemu zarządzania zabytkami		I. 3. Włączenie zabytków w procesy gospodarcze				II. 1. Propagowanie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami		II. 2. Aktywizacja społeczności lokalnych na rzecz opieki nad zabytkami			
	DZIAŁANIA KIERUNKOWE	I.1.A. Weryfikacja zabytków województwa	I.1.B. Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa	I.2.A. Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami	I.2.B. Zarządzanie zabytkami	I.2.C. Marketing produktów kulturowych i kulturowo-gospodarczych	I.3.A. Integracja działań społeczno-gospodarczych na rzecz opieki nad zabytkami	I.3.B. Konserwacja i adaptacja zabytków	I.3.C. Kształtowanie obszarów zabytkowych i krajobrazów kulturowych	I.3.D. Nowoczesna i efektywna opieka nad zabytkami i ich udostępnianiem	II.1.A. Wzmocnienie edukacji dziedzictwie kulturowym	II.1.B. Popularyzacja i promocja zabytków i wiedzy o zabytkach	II.2.A. Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu	II.2.B. Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami	
I. Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe.	I. 1. Poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków		+	+	+										
	I. 2. Kompleksowa rewitalizacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne							+	+	+					
	I. 3. Zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości przez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych														
II. Edukacja i administracja na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego.	II. 1. Promocja polskiego dziedzictwa kulturowego w Polsce i za granicą w szczególności za pomocą narzędzi społeczeństwa informacyjnego			+											
	II. 2. Rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego									+	+	+			
	II. 3. Tworzenie warunków do rozwoju i ochrony dziedzictwa kultury ludowej							+					+		
	II. 4. Zabezpieczenie zabytków przed nielegalnym wywozem									+					

ANEKS 5
ODNIESIENIE CELÓW ZAWARTYCH W STRATEGII ROZWOJU TURYSTYKI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2004–2013 DO CELÓW UJĘTYCH W WOJEWÓDZKIM PROGRAMIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2006–2009

CELE STRATEGICZNE STRATEGII ROZWOJU TURYSTYKI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2004–2013	CELE STRATEGICZNE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA LATA 2006–2009	I. Kształtowanie kulturowego obrazu województwa										II. Kształtowanie pozytywnych postaw społeczeństwa wobec dziedzictwa kulturowego regionu			
	CELE OPERACYJNE	I. 1. Ustalenie potencjału zasobów zabytkowych województwa		I. 2. Budowa systemu zarządzania zabytkami		I. 3. Włączenie zabytków w procesy gospodarcze				II. 1. Propagowanie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami		II. 2. Aktywizacja społeczności lokalnych na rzecz opieki nad zabytkami			
	DZIAŁANIA KIERUNKOWE	I.1.A. Weryfikacja zabytków województwa	I.1.B. Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa	I. 2. A. Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami	I.2.B. Zarządzanie zabytkami	I.2.C. Marketing produktów kulturowych i kulturowo-gospodarczych	I.3.A. Integracja działań społeczno-gospodarczych na rzecz opieki nad zabytkami	I.3.B. Konserwacja i adaptacja zabytków	I.3.C. Kształtowanie obszarów zabytkowych i krajobrazów kulturowych	I.3.D. Nowoczesna i efektywna opieka nad zbiorami zabytków i ich udostępnianiem	II.1.A. Wzmocnienie edukacji o dziedzictwie kulturowym	II.1.B. Popularyzacja i promocja zabytków i wiedzy o zabytkach	II.2.A. Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu	II.2.B. Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami	
I. Rozwój produktu markowego – turystyka biznesowa	I.A. Wzrost liczby turystów podróżujących w interesach														
	I.B. Wzrost znaczenia turystyki kongresowej i konferencyjnej						+	+							
	I.C. Wspieranie turystyki związanej z uczestnictwem w targach, wystawach, giełdach														
	I.D. Promowanie wyjazdów motywacyjnych														
II. Rozwój produktu markowego – turystyka miejska i kulturowa	II.A. Zwiększenie dostępności obiektów archeologicznych dla celów turystycznych							+	+	+					
	II.B. Restauracja, promocja i udostępnienie turystom zabytkowych układów urbanistycznych oraz obiektów architektury militarnej							+	+	+					
	II.C. Rozwój turystyki przemysłowej (industrialnej)				+	+	+	+	+	+					
	II.D. Poszerzenie oferty kulturalnej, rozrywkowej i widowiskowo-sportowej				+	+	+	+	+	+					
	II.E. Tworzenie warunków i wzrost odwiedzin w ramach turystyki sentymentalnej														
	II.F. Poszerzenie oferty turystyki pielgrzymkowej				+	+	+	+	+	+					
III. Rozwój produktu markowego – turystyka na terenach wiejskich	III.A. Rozwój agroturystyki				+	+	+	+	+	+	+	+			
	III.B. Utworzenie warunków do pełniejszego rozwoju ekoturystyki				+	+	+	+	+	+	+	+			
	III.C. Zachowanie i udostępnianie turystom zabytkowej architektury drewnianej						+	+	+	+	+	+			
IV. Wzros zna- czenia produk- tu markowego – turystyka transzytowa i przygraniczna	IV.A. Wspieranie rozwoju turystyki przygranicznej				+	+						+			
	IV.B. Tworzenie warunków do korzystniejszego rozwoju turystyki tranzytowej				+	+						+			

CELE STRATEGICZNE STRATEGII ROZWOJU TURYSTYKI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2004–2013	CELE STRATEGICZNE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA LATA 2006–2009	I. Kształtowanie kulturowego obrazu województwa										II. Kształtowanie pozytywnych postaw społeczeństwa wobec dziedzictwa kulturowego regionu			
	CELE OPERACYJNE	I. 1. Ustalenie potencjału zasobów zabytkowych województwa		I. 2. Budowa systemu zarządzania zabytkami			I. 3. Włączenie zabytków w procesy gospodarcze				II. 1. Propagowanie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami		II. 2. Aktywizacja społeczności lokalnych na rzecz opieki nad zabytkami		
	DZIAŁANIA KIERUNKOWE	I. 1. A. Weryfikacja zabytków województwa	I. 1. B. Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa	I. 2. A. Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami	I. 2. B. Zarządzanie zabytkami	I. 2. C. Marketing produktów kulturowych i kulturowo-gospodarczych	I. 3. A. Integracja działań społeczno-gospodarczych na rzecz opieki nad zabytkami	I. 3. B. Konserwacja i adaptacja zabytków	I. 3. C. Kształtowanie obszarów zabytkowych i krajobrazów kulturowych	I. 3. D. Nowoczesna i efektywna opieka nad zbiorem zabytków i ich udostępnianiem	II. 1. A. Wzmocnienie edukacji o dziedzictwie kulturowym	II. 1. B. Popularyzacja i promocja zabytków i wiedzy o zabytkach	II. 2. A. Wspieranie działań na rzecz poznania dziedzictwa kulturowego regionu	II. 2. B. Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami	
V. Rozwój produktu markowego – turystyka rekreacyjna, aktywna i specjalistyczna	V.A. Wzrost znaczenia turystyki pieszej								+			+			
	V.B. Rozwój i popularyzacja narciarstwa zjazdowego														
	V.C. Utworzenie odpowiednich warunków dla narciarstwa biegowego														
	V.D. Rozwój i popularyzowanie górskiej turystyki rowerowej														
	V.E. Wspieranie rozwoju turystyki rowerowej krajoznawczej								+			+			
	V.F. Wspieranie rozwoju turystyki wodnej														
	V.G. Rozwój i upowszechnianie turystyki konnej					+	+	+	+			+			
	V.H. Utworzenie warunków do uprawiania sportów ekstremalnych i innych														
	V.I. Utworzenie produktu markowego – śląska turystyka uzdrowiskowa i zdrowotna														
VI. Podnoszenie dostępności i jakości świadczonych usług turystycznych oraz budowa systemu wsparcia rozwoju markowych produktów turystycznych	VI.A. Tworzenie zintegrowanego systemu promocji regionu				+	+						+			
	VI.B. Podnoszenie kwalifikacji kadry pracowników branży turystycznej										+				
	VI.C. Wspieranie rozwoju atrakcyjnej bazy noclegowej i gastronomicznej						+								
	VI.D. Rozbudowa technicznej infrastruktury podnoszącej dostępność miejsc i atrakcji turystycznych regionu						+								

ANEKS 6.

MOŻLIWOŚCI FINANSOWANIA INWESTYCJI W DZIEDZINIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI I ICH KONSERWACJI

1) UWAGI DOTYCZĄCE MECHANIZMÓW FINANSOWYCH OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W NIEKTÓRYCH KRAJACH EUROPY ZACHODNIEJ⁸

Podstawowym źródłem finansowania kultury są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa i budżetów samorządów, przy czym środki samorządowe stanowią minimum połowę środków publicznych i sięgają nawet 2/3 tych wydatków. Do rozdziału środków włączone są instytucje pozarządowe i organizacje typu quango, których działalność opiera się na brytyjskiej zasadzie „przedłużonego ramienia”. Obowiązuje zasada współfinansowania.

Coraz większego znaczenia nabiera tzw. finansowanie pośrednie – różnego rodzaju ulgi i zwolnienia podatkowe, zachęcające do finansowania kultury ze źródeł prywatnych, bądź łagodzące ostrość reguł gry rynkowej. Sprzyja to renesansowi prywatnego finansowania kultury zwłaszcza w sferze zabytków. Podstawowymi źródłami finansowania prywatnego są: firmy prywatne (sponsoring), fundacje i inne organizacje *non-profit*, darczyńcy indywidualni.

Ważnym źródłem finansowania sfery związanej z zabytkami jest wykorzystanie części zysków z loterii państwowej lub organizacja specjalnych loterii na cele związane z opieką nad zabytkami.

2) MECHANIZMY FINANSOWANIA OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI PRZEZ UNIĘ EUROPEJSKĄ

Podstawę przekazywania środków finansowych UE na rzecz kultury stanowi art. 151 traktatu amsterdamskiego. Zgodnie z tym artykułem kultura przyczynia się do rozkwitu kultur państw członkowskich z poszanowaniem ich narodowej i regionalnej różnorodności, jednocześnie promując wspólne dziedzictwo kulturowe kontynentu europejskiego. Unia Europejska zachęca do współpracy między państwami, a w sytuacjach koniecznych wspiera i uzupełnia działania prowadzone przez poszczególne kraje. Działania te obejmują zarówno podnoszenie poziomu wiedzy w zakresie kultury i historii narodów europejskich, jak i zachowanie oraz ochronę dziedzictwa kulturowego o znaczeniu europejskim.

Unia Europejska finansuje sferę kultury, w tym ochronę i opiekę nad zabytkami, w ramach programów wspólnotowych adresowanych bezpośrednio do sektora kultury (Program *Kultura 2000*), oraz przez fundusze strukturalne (FS) utworzone w celu wyrównywania poziomu rozwoju regionów w zjednoczonej Europie z uwagi na uznanie kultury za jeden z czynników rozwojowych regionów. Obowiązuje zasada współfinansowania.

W ramach Programu *Kultura 2000* można finansować imprezy i przedsięwzięcia kulturalne, w tym promujące zagadnienia dziedzictwa kulturowego, metod konserwacji i upowszechniania. Program wspiera wysokobudżetowe projekty o charakterze europejskim, których realizacja oparta jest na współpracy partnerów zagranicznych. Program działa w rocznych edycjach, z których każdy ma określoną dziedzinę priorytetową. W roku 2004 było nią dziedzictwo kulturowe.

Finansowanie kultury ze środków funduszy strukturalnych jest uwarunkowane wykazaniem jej wpływu na rozwój społeczno-ekonomiczny regionów. Celem zatem nie będzie rewaloryzacja zabytków, ale skutek, jaki przyniesie dla pobudzenia regionalnej gospodarki, tworzenia miejsc pracy, poprawy atrakcyjności regionów. Warunkiem koniecznym wykorzystania środków funduszy strukturalnych do realizacji projektów

⁸ Na podstawie Narodowego programu kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004–2013.

związanych z opieką nad zabytkami jest uwzględnienie tych działań w planie strategicznym rozwoju regionu. Z funduszy strukturalnych znaczenie dla finansowania sfery opieki nad zabytkami do roku 2006 miały: 1) Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (ERDF) i 2) Europejski Fundusz Społeczny (ESF), 3) Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnych (EAGGF), 4) Jednolity Instrument Finansowania Rybołówstwa (FIFG). Dofinansowanie z tych funduszy w przypadku niektórych działań będzie możliwe do 2008 r.

a) Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (ERDF)

Możliwości tego funduszu dla sektora kultury dotyczą przede wszystkim tworzenia, modernizacji i rozwoju infrastruktury w tym obszarze, w tym rewaloryzacji i adaptacji obiektów stanowiących dziedzictwo kulturowe lub przemysłowe. Odnosi się to przede wszystkim do tworzenia centrów kulturalnych, traktowanych jako miejsce spotkań i odgrywających znaczną rolę w wymianie kulturalnej lub otwarciu regionu na zewnątrz. Szczególną kategorią w infrastrukturze kulturalnej są zabytki i muzea.

Środki Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego przeznaczone zostaną w Polsce na finansowanie projektów realizowanych w ramach programów operacyjnych, m.in. Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego (ZPORR).

W ramach ZPORR w latach 2004–2006 mogą być współfinansowane inwestycje w sferze ochrony zabytków, co znalazło wyraz w działaniu 1.4 „Rozwój turystyki i kultury”. Jednym z celów tego działania jest wsparcie budowy, rozbudowy, adaptacji i modernizacji obiektów o podstawowym znaczeniu dla kultury narodowej i regionalnej, szczególnie obiektów znajdujących się w rejestrach zabytków.

W ramach priorytetu 3 „Rozwój lokalny” w działaniu 3.1 „Rozwój obszarów wiejskich” wsparcie uzyskują projekty infrastrukturalne realizowane na obszarach wiejskich i małych miast (do 20 tys. mieszkańców), w gminach i powiatach o niskich dochodach na mieszkańca i wysokiej stopie bezrobocia oraz na obszarach zmarginalizowanych, w działaniu 3.2 „Obszary podlegające restrukturyzacji” wsparcie uzyskują projekty infrastrukturalne realizowane na obszarach występowania przemysłów tradycyjnych, natomiast w działaniu 3.3 „Rewitalizacja obszarów zdegradowanych” wsparcie uzyskują projekty infrastrukturalne realizowane w zdegradowanych miastach lub dzielnicach miast.

b) Europejski Fundusz Społeczny (ESF)

Fundusz ukierunkowany jest zwłaszcza na procesy dostosowawcze i unowocześnianie polityki zatrudnienia. Możliwości finansowania kultury w tym przypadku polegają na tym, iż działalność związana z poprawą stanu dziedzictwa kulturowego i produkcją kulturalną może bezpośrednio lub pośrednio przyczyniać się do wzrostu liczby miejsc pracy. Środki ESF można wykorzystać m.in. na poprawę stanu zabytków, promocję regionu, w tym zabytków oraz rozwój usług turystycznych.

c) Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej (EAGGF)

Środki tego funduszu przeznaczone są m.in. na promocję, dostosowanie i rozwoju terenów rolniczych – obejmuje projekty dotyczące renowacji i rozwoju wsi oraz ochrony i konserwacji dziedzictwa obszarów wiejskich. Fundusz obejmuje tylko działania w obszarze wiejskim w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego na lata 2004–2006 w projekcie „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich”. Dotyczy miejscowości do 5 tys. mieszkańców

W ramach priorytetu 2 „Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich” wyodrębniono działanie 2.3 „Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego”. Wsparcie udzielane jest na realizację projektów inwestycyjnych na terenach wiejskich. Realizacja działania ma przede wszystkim na celu:

- podniesienie atrakcyjności turystycznej obszarów wiejskich,
- zaspokojenie potrzeb społecznych i kulturalnych mieszkańców,
- rozwój tożsamości społeczności wiejskiej i zachowanie dziedzictwa kulturowego.

Istotny element tego działania stanowi pobudzenie aktywności środowisk lokalnych i stymulowanie współpracy na rzecz rozwoju i promocji wartości związanych z miejscową specyfiką społeczną, kulturową i przyrodniczą.

W ramach priorytetu 4 „Różnicowanie działalności rolniczej i zbliżonej do rolnictwa w celu zapewnienia różnorodności działań lub alternatywnych źródeł dochodów” możliwe jest współfinansowanie z funduszu strukturalnego inwestycji rolników w prowadzeniu działalności pozarolniczej, w tym związanej z zachowaniem i rozwojem tradycji lokalnych, rzemiosła artystycznego i rękodzielnictwa, upowszechniania kultury regionalnej, promocji dziedzictwa kulturowego wsi oraz inwestycji w prywatne muzea regionalistyki i skanseny.

d) Jednolity Instrument Finansowania Rybołówstwa (FIFG)

Z FIFG można pozyskać środki na przygotowanie imprez kulturalnych związanych z rybołówstwem, np. festiwale, jarmarki.

Na lata 2007–2013 zostały ustanowione odmienne zasady finansowania działań ze środków UE. W tym okresie strefa opieki nad zabytkami będzie mogła być finansowana ze środków:

- 1) Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR),
- 2) Europejskiego Funduszu Społecznego (ESF) (w ramach polityki spójności),
- 3) Europejskiego Funduszu Rolnego na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW),
- 4) Europejskiego Funduszu Rybołówstwa (EFR).

Zasadnicza zmiana dotyczy sposobu alokacji środków z EFRR. Będzie się ona odbywać za pomocą programów operacyjnych (PO) zarządzanych przez Ministerstwo Rozwoju Regionalnego oraz Regionalnego Programu Operacyjnego (RPO) zarządzanego przez samorząd województwa. Dla finansowania sfery opieki nad zabytkami zasadnicze znaczenie ma RPO i będzie dotyczyć działań o znaczeniu regionalnym. Wśród programów operacyjnych dla sfery opieki nad zabytkami znaczenie mogą mieć Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej – dotyczą działań w sferze kulturalnej realizowanych na obszarach przygranicznych: PO Infrastruktura i środowisko – dotyczy przedsięwzięć o znaczeniu ponadregionalnym, PO Konkurencyjna gospodarka – działania mające na celu wzmacnianie roli przedsiębiorstw w procesie budowy gospodarki opartej na wiedzy oraz PO Kapitał ludzki mający na celu wykorzystanie potencjału zasobów ludzkich przez wzrost zatrudnienia i potencjału adaptacyjnego przedsiębiorstw i ich pracowników oraz podniesienie poziomu wykształcenia społeczeństwa.

Zgodnie z projektem *Regionalnego programu operacyjnego województwa śląskiego na lata 2007–2013* działania związane ze strefą opieki nad zabytkami będą mogły być realizowane w priorytecie IV. Kultura oraz w innych priorytetach, w tym w:

- I. Badania i rozwój technologiczny, innowacje, przedsiębiorczość.
- II. Społeczeństwo informacyjne.
- III. Turystyka.
- V. Środowisko, działanie 5.5. Ochrona przyrody i różnorodności biologicznej.
- VI. Zrównoważony rozwój miast, działanie 6.1. Wzmocnienie regionalnych ośrodków wzrostu; 6.2. Rewitalizacja obszarów zdegradowanych.

Oddzielną kategorią instrumentów finansowych UE są tzw. inicjatywy wspólnotowe zarządzane przez odpowiednie dyrekcje generalne Komisji Europejskiej. Obecnie są realizowane:

- INTERREG III – ma na celu wspieranie harmonijnego, zrównoważonego wzrostu na całym terytorium wspólnoty, zwłaszcza w zakresie ekonomicznej i społecznej spójności.
- EQUAL 0 – ma na celu promować nowe sposoby walki z wszystkimi formami dyskryminacji i nierówności na rynku pracy w ramach współpracy międzynarodowej (np. rasizm, ksenofobia, usytuowanie w systemie zatrudnienia kobiet i mężczyzn).
- URBAN – odnosi się do promowania zrównoważonego wzrostu na terenach miejskich i ukierunkowana jest na ekonomiczną i społeczną regenerację zwłaszcza tych obszarów, które znajdują się w szczególnie trudnej sytuacji.
- LEADER+ – ukierunkowany jest, analogicznie jak w inicjatywie URBAN, na rozwój terenów wiejskich.

e) Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego

Środki z Mechanizmu Finansowego EOG będą przeznaczone na projekty z zakresu kultury realizowane w ramach priorytetu 3 „Ochrona kulturowego dziedzictwa europejskiego”, w tym odnowa miast.

W ramach priorytetu do realizacji możliwe będą działania z zakresu:

- rewaloryzacji, renowacji, rozbudowy, modernizacji i adaptacji na cele kulturalne i turystyczne publicznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, szczególnie realizowanych w ramach przyjętych strategii narodowych produktów turystyki kulturalnej na terenie historycznych dzielnic miast;
- rewaloryzacji, renowacji, rozbudowy, modernizacji i adaptacji na cele kulturalne i turystyczne zespołów fortyfikacyjnych oraz budowli i zespołów obronnych stanowiących materialne dziedzictwo kultury europejskiej;
- rewitalizacji zabytkowych obiektów przemysłowych oraz ich adaptacji i wyposażenia na cele kulturalne, w tym zwłaszcza adaptacji na muzea nowoczesności i galerie sztuki współczesnej;
- renowacji, ochrony i zachowania kościołów oraz miejsc pamięci i martyrologii o wymiarze europejskim;
- kompleksowych programów konserwacji publicznych zbiorów zabytków ruchomych oraz zabytkowych księgozbiorów i archiwaliów o europejskim znaczeniu, w tym digitalizacja i elektroniczne udostępnianie zbiorów przez Internet;
- tworzenia systemów informacji i zabezpieczeń przed nielegalnym wywozem dzieł sztuki przez granice oraz zabezpieczenie zabytków ruchomych i nieruchomych przed kradzieżą i zniszczeniem;
- kompleksowych projektów rewaloryzacji i odnowy historycznych centrów miast zgodnych z *Narodowym programem kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa narodowego”*;
- projektów z zakresu rewaloryzacji zabytkowych zespołów pałacowo-parkowych i ich adaptacji na cele kulturalne.

Ponadto mogą być realizowane projekty z zakresu budowy, rozbudowy, rekonstrukcji i adaptacji infrastruktury kulturalnej w miejscowościach o znaczeniu symbolicznym dla kultury (np. pola bitew, miejsca pamięci, miejsca kultu).

3) FINANSOWANIE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE⁹

a) ŹRÓDŁA FINANSOWANIA

Źródła finansowania ochrony i opieki nad zabytkami można ogólnie podzielić na 1) środki publiczne i 2) środki prywatne.

• Środki publiczne

Finansowanie środkami publicznymi realizowane jest na wszystkich szczeblach administracji publicznej. Źródłem finansowania zadań są środki planowane w rocznych ustawach budżetowych. Składają się na nie zarówno środki własne, jak i pochodzące z zagranicy (w tym z Unii Europejskiej). Środkami przeznaczonymi na kulturę i ochronę dziedzictwa kulturowego dysponują ministrowie i wojewodowie, przy czym gros środków pozostaje w dyspozycji ministra właściwego do spraw kultury. Polskie prawo nie określa procentowego limitu wydatków budżetu na rzecz kultury, w tym ochrony i opieki nad zabytkami. Tylko w drodze wyjątku przepisy szczególne mogą wskazywać rodzaj i wielkość uzależnienia planowanego wydatku. Obowiązujące prawo nie przewiduje także powiązań pomiędzy wpływem źródła dochodów budżetowych a wysokością określonego wydatku. Bezpośrednie powiązania konkretnych środków budżetowych z konkretnymi wydatkami mogą mieć jedynie charakter funkcjonalny i dotyczą opracowywanych tzw. harmonogramów rocznych dochodów i wydatków (art. 29 ustawy z 26 listopada 1998 r. o finansach publicznych).

Wydatki z budżetu państwa na ochronę i opiekę nad zabytkami mogą obejmować:

- 1) bezpośrednie wydatki na zadania bieżące i inwestycyjne państwowych jednostek budżetowych,
- 2) wydatki w formie: dotacji dla jednostek samorządu terytorialnego, dotacji dla innych jednostek sektora finansów publicznych, dotacji spoza jednostek sektora finansów publicznych (osób fizycznych, przedsiębiorców, organizacji pozarządowych).

Dotacje z budżetu państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami mogą mieć charakter dotacji celowych, dotacji przedmiotowych lub dotacji podmiotowych.

Obok instrumentu finansowania strefy ochrony i opieki nad zabytkami, jakim jest budżet państwa, istnieją wieloletnie instrumenty planowania finansowego. Planowanie takie w zakresie wydatków bieżących (niemajątkowych) jest możliwe przez dołączenie do ustawy budżetowej programów wieloletnich ustanawianych przez Radę Ministrów. Oznacza to, że w kolejnych ustawach budżetowych planowane będą wydatki na dany program w kwotach ustalonych w zestawieniu wieloletnim dołączonym do ustawy budżetowej. Ponadto opracowywanie wieloletnich programów i projektów realizowanych ze środków funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności oraz innych środków UE jest obowiązkiem ustawowym.

Przekazywanie publicznych środków na rzecz strefy ochrony i opieki nad zabytkami może się również odbywać w ramach gospodarki pozabudżetowej. Gospodarka pozabudżetowa oznacza realizację zadań publicznych nie przez jednostki budżetowe (których dochody i wydatki w całości obejmowane są budżetem państwa), ale przez zakłady budżetowe, gospodarstwa pomocnicze (przy jednostkach budżetowych), rachunki środków specjalnych (jednostek budżetowych) oraz przez fundusze celowe. W takich konstrukcjach finansowych istnieje uzależnienie wydatków od pozyskiwanych dochodów oraz bezpośrednie powiązanie wpływających dochodów z określonymi wydatkami. Zakłady budżetowe i gospodarstwa pomocnicze mogą tworzyć minister i wojewoda. Rachunki środków specjalnych są dodatkowym źródłem pieniędzy (poza budżetem), jakie może uzyskać

⁹ Na podstawie: *Modele i mechanizmy finansowe ochrony dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Wojewódzki program ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Małopolski*.

jednostka budżetowa. Fundusze celowe są powoływane ustawowo. Mają określone przeznaczenie i dysponenta. Jedynym funduszem działającym w strefie ochrony i opieki nad zabytkami jest Narodowy Fundusz Rewaloryzacji Zabytków Krakowa (fundusz państwowy). Stosowanym instrumentem z zakresu ochrony zabytków jest przekazywanie dóbr kultury na utrzymanie przez państwowe osoby prawne. Finansowanie opieki nad zabytkami na stanie państwowych osób prawnych powinno być dokonywane z ich środków własnych. Zabytki i inne dobra kultury mogą pozostawać w dyspozycji państwowych osób prawnych: instytucji kultury (w tym muzeów) lub, rzadziej, wykorzystywane są na potrzeby spółek lub agencji państwowych

Państwowe wydatki na ochronę i opiekę nad zabytkami realizowane są również w ramach budżetowych wydatków jednostek samorządu terytorialnego, przede wszystkim województw i gmin. Samorządy dysponują wieloletnimi instrumentami planowania finansowego. Analogicznie jak budżet państwowy samorządy mogą realizować wydatki budżetowe w tej sferze również przez: samorządowe osoby prawne, gospodarkę pozabudżetową, środki specjalne samorządowych jednostek budżetowych. Dodatkowo (w przeciwieństwie do budżetu państwa) jednostki samorządów terytorialnych mogą tworzyć fundacje, których zadaniem może być ochrona i opieka nad zabytkami. Wydatki samorządów na ochronę i opiekę nad zabytkami mogą obejmować bezpośrednie wydatki na: zadania bieżące i inwestycyjne państwowych jednostek organizacyjnych oraz wydatki w formie dotacji.

• Środki prywatne

Sektor prywatny jest istotnym, ale mało wykorzystanym źródłem wspomagania zadań publicznych sfery ochrony i opieki nad zabytkami. Wykorzystanie tego źródła jest uwarunkowane odpowiednimi rozwiązaniami prawnymi. Do zwiększenia udziału środków prywatnych w ochronie i opiece nad zabytkami mogą przyczynić się działania państwa realizowane za pomocą tzw. partnerstwa publiczno-prywatnego (PPP) i pomocy publicznej

Obecnie w Ministerstwie Gospodarki jest opracowywana ustawa o partnerstwie publiczno-prywatnym. Powinna ona uprościć i ujednolicić procedury formalne PPP. Do tej pory w Polsce nie miało miejsca praktyczne zastosowanie zasady PPP w realizacji zadań publicznych ze sfery ochrony i opieki nad zabytkami. Istotą PPP jest współdziałanie w uzgadnianiu wspólnych celów i w skutecznej oraz efektywnej ich realizacji.

Wspieranie działań przedsiębiorców na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami przez udzielenie pomocy ze środków publicznych podlega w UE zasadniczym ograniczeniom.

Pomoc publiczna to określone zasady wsparcia podmiotu gospodarczego przez państwo (na wszystkich poziomach: centralnym, regionalnym, lokalnym) oraz przez władze samorządowe, organizacje, a nawet osoby, nad którymi państwo nie sprawuje bezpośredniej kontroli, a które oferują pomoc na podstawie zleceń pochodzących od organów państwowych w jakiegokolwiek formie (np. dotacji, rozłożenia spłaty podatku na raty, zwolnienia z zaległości podatkowych, zwolnienia z należności niepodatkowych, udzielenia preferencyjnej pożyczki lub kredytu). Ochrona dóbr kultury jest jednym z dopuszczalnych rodzajów pomocy publicznej w UE, choć podlega zasadniczym ograniczeniom.

b) ZASADY FINANSOWANIA

W zakresie sprawowania opieki nad zabytkami osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna posiadająca tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego finansuje prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy tym zabytku.

Sprawowanie opieki nad zabytkiem, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny ma jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym jst.

Na zasadach i w trybie określonym w przepisach odrębnych prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku będącym w posiadaniu jednostek organizacyjnych zaliczanych do sektora finansów publicznych są finansowane ze środków przyznanych odpowiednio przez dysponentów części budżetu, bądź jst, którym podlegają te jednostki.

Osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna, która zamierza finansować roboty budowlane przy zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru lub objętym ochroną konserwatorską na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, jest obowiązana pokryć koszty badań archeologicznych oraz ich dokumentacji, jeżeli przeprowadzenie tych badań jest niezbędne dla ochrony zabytku archeologicznego.

Osoba fizyczna, jst lub inna jednostka organizacyjna będąca właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru, bądź posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie może ubiegać się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy tym zabytku. Dotacja taka może być udzielona przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego ze środków finansowych z części budżetu państwa „Kultura i Ochrona Dziedzictwa Narodowego” lub przez wojewódzkiego konserwatora zabytków ze środków finansowych z budżetu państwa w części, której dysponentem jest wojewoda.

Dotacja może być udzielona do wysokości 50% (w szczególnych przypadkach 100%) nakładów koniecznych i może być udzielona na dofinansowania: nakładów na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, ustalonych na podstawie kosztorysu zatwierdzonego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, które zostaną przeprowadzone w roku złożenia przez wnioskodawcę wniosku o udzielenie dotacji lub w roku następującym po złożeniu tego wniosku, lub nakładów koniecznych do wykonania prac konserwatorskich, restauratorskich, lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, które zostały przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku.

Dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru mogą być również udzielane przez organ stanowiący gminy, powiatu lub województwa na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

ZAŁĄCZNIKI

ZAŁĄCZNIK 1

CHARAKTERYSTYKA ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO ORAZ CZYNNIKI WPŁYWAJĄCE NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ KRAJOBRAZU KULTUROWEGO REGIONU

I. CHARAKTERYSTYKA ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

1) KRAJOBRAZY KULTUROWE

Na terenie województwa śląskiego wyodrębniono następujące grupy krajobrazów kulturowych o wartościach historycznych i zabytkowych kształtowanych w wyniku specyficznych form gospodarowania:

a) Krajobraz pocysterski

Obejmuje obszar położony we wschodniej części Kotliny Raciborskiej, kształtowany pod wpływem ponad 500-letniego gospodarowania zakonu cystersów, a następnie książąt raciborskich. Centrum obszaru stanowi miejscowość Rudy (miejsce lokalizacji klasztoru), położona nad rzeką Rudą, w otoczeniu dużego kompleksu leśnego. W skład zespołu klasztornego wchodzi: średniowieczne claustum i kościół konwentualny, barokowa rozbudowa założenia, kaplica Maryjna, elewacja zachodnia kościoła, pałac opacki. W XIX w. zespół klasztorny został adaptowany na rezydencję książąt raciborskich, ogrody klasztorne przekształcono w park krajobrazowy.

Struktury przestrzenno-funkcjonalne ukształtowane w wyniku gospodarowania cystersów, a następnie książąt raciborskich widoczne są do dzisiaj. Z Rud w układzie promienistym rozchodzą się drogi przecinające tereny leśne i położone po zewnętrznej stronie obszarów leśnych tereny rolne. Towarzyszą im: leśniczówki, np. w Buku, Krasiejowie, Oborach, pocysterskie zespoły dworskie, np. w Łęczzoku, Stodołach, Zwonowicach, łańcuchowe stawy rybne, pozostałości gorzelni, kopalń rud żelaza, kuźnic i hut, m.in. w Stodołach, Stanicy, Trachach, a także aleje i zespoły zieleni komponowanej, np. Park „Pod Dębem”, „Uroczysko Buk” oraz figury przydrożne i krzyże z korpusem Chrystusa malowanym na blasze.

b) Krajobraz jurajski

Obejmuje obszar położony na Wyżynie Częstochowskiej, zwanej też Jurą Krakowsko-Częstochowską, charakteryzujący się szczególnymi formami przyrodniczymi – urozmaiconą rzeźbą terenu, różnorodnością gleby, licznymi ostańcami skalnymi i jaskiniami. Ze względu na swoje walory obronne od pradziejów wykorzystywany był jako tereny osadnicze i obronne. Człowiek, gospodarując zgodnie z warunkami przyrodniczymi, stworzył tam mozaikę krajobrazów rolno-leśnych z rozrzuconymi niewielkimi miastami o charakterze małomiasteczkowym i wioskami zazwyczaj z czytelnym układem ruralistycznym.

W średniowieczu (wiek XIV) na wyniosłych ostańcach skalnych wzniesiono liczne zamki i strażnice warowne, uważane obecnie za najbardziej charakterystyczne obiekty krajobrazu Jury. Zamki te w ciągu XV i XVI w. były przebudowywane zgodnie z wymogami ówczesnej sztuki wojennej. W czasach nowożytnych, ze względu na zmiany sposobu walki, zamki były opuszczane i popadały w ruinę. W krajobrazie Jury zaznaczają się również inne obiekty zabytkowe, m.in.: klasztory, np. w Wancerzowie – obecnie w granicach Mstowa, Leśniowie – obecnie dzielnica Żarek, kościoły np. w Pilicy, Żarkach, Olsztynie, twierdza bastionowa np. w Pilicy, założenie pałacowo-parkowe wraz z obszarem krajobrazu

komponowanego w Złotym Potoku, założenia dworskie oraz licznie zachowane obiekty budownictwa drewnianego.

c) Krajobraz gospodarki pasterskiej

Na południu województwa, na terenach górskich, rozciąga się specyficzny krajobraz kulturowy, ukształtowany w wyniku gospodarki pasterskiej. Cechą charakterystyczną tego obszaru są hale (polany trawiaste) wraz z baczkami rozsiane w partiach szczytowych wzniesień oraz wsie rozłożone w dolinach lub wzdłuż szczytów, zakładane najczęściej na prawie wołoskim. Na obszarze tym zachowało się dużo przykładów architektury drewnianej, zarówno świeckiej, jak i sakralnej, np. w Istebnej, Jeleśni, Milówce, Wiśle, Złatnej.

d) Krajobraz gospodarki stawowej

Obejmuje obszar Kotliny Raciborskiej, Kotliny Ostrawskiej, Doliny Górnej Wisły. Są to tereny podmokłe leżące na wododziale Odra – Wisła oraz w dolinach tych rzek i ich dopływów. Na tych terenach co najmniej od średniowiecza zakładano stawy przeznaczone do hodowli ryb. Obiekty te, w dużej części, zachowane są do czasów współczesnych i nadal wykorzystywane dla celów hodowlanych. Niektóre z nich objęte są ochroną na podstawie ustawy o ochronie przyrody, np. w Łęczczoku, Wielikacie.

d) Krajobraz górnictwa i hutnictwa kruszcowego oraz rudy darniowej żelaza

- Górnictwo kruszcowe na terenie Garbu Tarnogórskiego rozwijało się przede wszystkim wokół Tarnowskich Gór. Przynajmniej od XIII w. prowadzono tam eksploatację kruszców (srebro i ołów). Zachowane są ślady dawnej działalności górniczej w postaci: pól górniczych z piargami, warpiami i hałdami, licznych sztolni, w tym najdłuższej „Sztolni Fryderyka”, drenującej wody z terenów wydobywania do rzeki Dramy.

- Górnictwo rudy darniowej żelaza sięga swymi korzeniami czasów starożytnych, większe ożywienie tej działalności miało miejsce w średniowieczu. Z późniejszego okresu zachowały się niewielkie zmiany rzeźby terenu, takie jak: piargi, warpie i hałdy. Ślady po kuźnicach znajdują się w okolicach Bytomia, Tarnowskich Gór, w rejonie lublinieckim, a także w dolinach Liswarty, Małej Panwi, Stoły, Bierawki i Rudy. Hutnictwo żelaza rozwijało się również w rejonie pasma rudonośnego Wieluń – Zawiercie. W krajobrazie widoczne są zabudowa i pozostałości zakładów wydobywczych, a także charakterystyczne hałdy. O prowadzonej dawniej działalności górniczej i hutniczej świadczą zachowane nazwy wielu miejscowości, np. Cynków, Huciska. Rozwój przemysłu przyczynił się do powstania m.in. Poręby, Zawiercia, Myszkowa i Częstochowy.

e) Krajobraz rolniczy o cechach historycznych

Obszary krajobrazu rolniczego o cechach historycznych to tereny położone na północnym wschodzie i północy województwa, wcinające się w okolicach Lublińca pomiędzy tereny leśne dolin Liswarty i Małej Panwi, położone na zachód od Tarnowskich Gór i Gliwic; położone w rejonie Raciborza; tereny rolnicze obszarów górskich.

Krajobrazy tych terenów są wypadkową panujących tam warunków przyrodniczych oraz stosunków społeczno-gospodarczych. Na przestrzeni wieków podlegały one ewolucji związanej z rozwojem kultury rolnej (trójpłowy system uprawy), tworzeniem się wielkiej własności ziemskiej od XV do XVI w. i uwłaszczeniem chłopów w XIX w. Teraz podlega przemianom czasów współczesnych. Wnętrza krajobrazu terenów rolniczych tworzą wyznaczone granicami lasów polany rozłogów pól i pastwisk, przecięte układem alei i dróg, strugami wodnymi, stawami, wilgotnymi łąkami. Węzłami kulturowymi tych obszarów są

wsie i osady zaznaczone w krajobrazie przez skupiska dachów zabudowy wtopionej w korony drzew, nad którymi górują wieże kościołów.

f) Krajobraz leśny o cechach historycznych

Obszary kulturowego krajobrazu leśnego obejmują wszystkie lasy województwa śląskiego, w tym duże kompleksy leśne, takie jak: lasy Beskidu Śląskiego, Żywieckiego i Małego, lasy pszczyńskie i raciborskie, a także lasy w dolinie Małej Panwi i dolinie Liswarty. Intensywne antropogeniczne przemiany kompleksów leśnych rozpoczęły się w XIX w. i związane były z dużym zapotrzebowaniem na drewno w związku z rozwojem hutnictwa i górnictwa oraz przemysłu drzewnego. Stosowane, na dużych obszarach, zręby zupełne oraz introdukowanie obcych gatunków dla uzyskania żądanych cech drewna spowodowały zmiany gatunkowe lasów. Pierwotne biocenozy leśne zachowały się jedynie w nielicznych trudno dostępnych rejonach.

g) Krajobraz XIX-wiecznego okręgu przemysłowego

Jest to obszar położony na Wyżynie Katowickiej, obejmujący jeden z największych XIX-wiecznych okręgów przemysłowych Europy. Należą do niego m.in. miasta: Będzin, Bytom, Chorzów, Gliwice, Katowice, Ruda Śląska, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice i Zabrze. Charakterystycznymi elementami krajobrazu tego obszaru są:

- pochodząca w większości z przełomu XIX i XX w. zabudowa śródmiejska większych miast z ukształtowanymi wnętrzami urbanistycznymi, wybitnymi dziełami architektury i budownictwa, terenami zieleni miejskiej, np. w Bytomiu, Chorzowie, Gliwicach, Katowicach, Zabrzu,
- wiejskie układy funkcjonalno-przestrzenne pełniące funkcje miejskie, np. w Rudzie Śląskiej, Siemianowicach Śląskich, Świętochłowicach, dzielnice większych miast,
- liczne budownictwo patronackie – osiedla i kolonie robotnicze. Były one często kształtowane w nawiązaniu do idei „miasta ogrodu” (Ebenezar Howard) lub jako kwartały zabudowy włączone w układ miejski,
- XIX-wieczne zespoły obiektów przemysłu ciężkiego, w tym zakłady obecnie niepracujące,
- tereny poprzemysłowe,
- obszary przekształcone w wyniku działań przemysłu, np. hałdy, wyrobiska, składowiska,
- liczne trasy przemysłowych linii kolejowych.

h) Krajobrazy miejskie

Stanowią obszary węzłowe krajobrazu otwartego. Obejmują tereny miast będące obszarem dużej koncentracji nawarstwień kulturowych. Teren ośrodka historycznego miasta oraz pierścień zabudowy śródmiejskiej z okresu historyzmu są obszarami nagromadzenia obiektów zabytkowych w dużej części chronionych przez wpis do rejestru zabytków. Stan zachowania historycznych przestrzeni miejskich jest różny i zależy od okresu oraz stopnia intensywności przemian dziejowych związanych z rozwojem funkcji miejskich.

2) ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

Stanowiska archeologiczne w województwie śląskim pochodzą z różnych okresów: od czasów najdawniejszych (paleolit środkowy) do współczesnych. Dotychczas zarejestrowano ponad 6 560 obiektów. Funkcji większości (ponad 3800 stanowisk) nie da się sprecyzować. Wśród tych, o których wiemy nieco więcej, sporo jest osad otwartych (prawie 2500), znacznie mniej cmentarzysk płaskich (72). Niewielką grupę stanowią m.in. widoczne na powierzchni ziemi grodziska, kurhany i jaskinie zamieszkałe przez człowieka.

Rezultatem prowadzonych od końca XIX w. prac archeologicznych, zarówno w trybie ratowniczym, jak i stacjonarnym, jest zbadanie setek stanowisk. Znaczne uprzemysławianie regionu od 150 lat spowodowało duże straty w dziedzictwie archeologicznym.

W 2. połowie XX w. badania prowadzone w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski wypełniły luki w wiedzy o osadnictwie niektórych rejonów, niemniej nie zmieniły zasadniczo dotychczasowych poglądów dotyczących koncentracji zasiedlenia w południowej części województwa (powiat raciborski) i nad Liswartą (powiat kłobucki). Dotychczas metodą Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) przebadano około 80% województwa śląskiego. Niemal zakończono prace w dawnych województwach bielskim i częstochowskim. Pozostały jeszcze do zbadania niektóre obszary dawnego województwa katowickiego.

Rejestr zabytków archeologicznych zawiera 239 wpisów, w tym obozowiska, osady, cmentarzyska, grodziska, a także ruiny zamków i twierdz.

3) DZIEŁA BUDOWNICTWA OBRONNEGO

Do dzieł budownictwa obronnego należą starożytne, średniowieczne i nowożytne grody, zamki, wieże, mury miejskie, twierdze bastionowe, dwory, folwarki i klasztory otoczone murami, a także fortyfikacje XX-wieczne.

Z około 50 grodzisk, które do dziś zostały rozpoznane w terenie, do najbardziej znanych należy obiekt w Łubowicach użytkowany przez plemiona kultury łużyckiej. We wczesnej fazie średniowiecza (wieki VIII–IX) funkcjonował świetnie do dziś zachowany gród w Lubomii. Nie mniej znana jest warownia z XI–XIII w. założona na Ostrogu w Raciborzu. W późnym średniowieczu liczba gródków znacznie wzrosła. Porozrzucane są po całym obszarze województwa śląskiego.

Przekazy historyczne informują o dużej liczbie zamków zbudowanych w granicach obecnego województwa śląskiego. Obiekty te były wznoszone od XIII do XVI w. Cztery zamki (Bytom – nieokreślona lokalizacja, Racibórz, Rybnik, Sławków) pochodzą z XIII wieku. Większość powstała w XIV w. (np. Będzin, Bielsko, Bobolice, Cieszyn, Chałupki, Częstochowa-Mirów, Grodziec, Kobiernice, Koziegłowy, Krzepice, Lelów, Łutowiec, Mirów, Olsztyn, Ostreżnik, Podzamcze, Ryczów, Siewierz, Skoczów, Smoleń, Suliszowice, Świerklaniec, Toszek, Udórz, Zawiercie-Morsko, Żarki-Przewodzisławice, Żarnowiec). Największe ich zgrupowanie znajduje się na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Cztery z wymienionych zamków (Ryczów, Świerklaniec, Udórz, Żarnowiec) nie są wpisane do rejestru zabytków.

Na wiek XV datowane są warownie m.in. z Dankowa, Dziegielowa, Gliwic, Kończy Małych, Mirowa, Pszczyny, Sosnowca-Sielca, Żywca i Grojca k. Żywca.

W XVI w. zbudowano obiekty m.in. w Chudowie, Kamieńcu, Lublińcu, Tarnowskich Górach-Tarnowicach Starych i Tworkowie.

Część zamków jest w ruinie, a większość pozostałych przebudowano. Kilku nie zlokalizowano. Funkcję kilkunastu budowli określanych w literaturze i opracowaniach archiwalnych jako zamki w rzeczywistości trudno ustalić. Wynika to z braku badań i ubogich danych źródłowych. W niektórych przypadkach możemy mówić o wieżach mieszkalnych. Takich obiektów było wiele, jednak położenie większości z nich do dziś nie jest znane.

Początki otaczania miast murami obronnymi sięgają późnego średniowiecza. Dane źródłowe wskazują, że istniały w następujących miastach, m.in.: Będzin, Bielsko, Bytom, Cieszyn, Czeladź, Częstochowa, Gliwice, Kłobuck, Lelów, Lubliniec, Pszczyna, Pyskowice, Racibórz, Skoczów, Sławków, Toszek, Wodzisław Śląski, Żory. W opasujących miasta murach znajdowały się baszty i bramy. Na zewnątrz system obronny wzmacniały czasami obwałowania ziemne i fosy. Większość obwarowań rozebrano w wiekach XVII–XIX. Do czasów dzisiejszych mury miejskie przetrwały częściowo m.in. w Żorach, Gliwicach.

W województwie śląskim zlokalizowano 5 twierdz bastionowych (Częstochowa, Danków, Krzepice, Łodygowice i Pilica) pochodzących z XVII w., z których dwie (Danków, Krzepice) powstały w miejscu zniszczonych zamków wcześniejszych.

Znane są także dwory obronne, m.in. w Czańcu, Jastrzębiu-Bziu Zameckim, Markłowicach. Stan badań nad tego typu obiektami jest absolutnie niewystarczający, a wiedza o nich nikła.

Szczególnym obiektem jest klasztor w Wancerzowie (obecnie w granicach Mstowa) obwarowany w XVII w.

Na terenie województwa śląskiego znajdują się największy i ciągle jeszcze najlepiej zachowany w Polsce kompleks fortyfikacji z okresu międzywojennego oraz znacząca część fortyfikacji niemieckich z okresu II wojny światowej. Fortyfikacje te rozmieszczone są nierównomiernie na obszarze od Częstochowy przez obszar aglomeracji katowickiej po rejon Cieszyna i Beskidy. Część środkową pasa fortyfikacji stanowi Obszar Warowny „Śląsk”, ciągnący się 60 km, od Przeczyc do rzeki Gostynki. W 1939 r. składał się z 175 budowli, w tym 9 punktów oporu. W Węgierskiej Górze znajduje się fort artyleryjski „Waligóra”. Stanowił samodzielną formację obronną południowo-zachodniego skrzydła Armii Kraków.

Niemieckie fortyfikacje zaczepno-obronne z lat 40-tych XX w. rozmieszczono na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej oraz pomiędzy Bytomiem i Tarnowskimi Górami.

4) HISTORYCZNE MIASTA

a) Zabytkowe zespoły urbanistyczne

W granicach województwa śląskiego znajduje się 46 miast historycznych. Większość z nich leży przy historycznych traktach. Duża część miast pozostających w granicach zaboru rosyjskiego po powstaniu styczniowym, ok. roku 1870, utraciła prawa miejskie i tylko niektóre z nich odzyskały je w XX w. W granicach województwa śląskiego znajdują się:

- 33 historyczne miasta posiadające obecnie prawa miejskie, których układ urbanistyczny wpisany jest do rejestru zabytków: Będzin – prawa miejskie 1358, Biała – prawa miejskie 1723, Bielsko – prawa miejskie przed 1327, Bieruń – prawa miejskie 1387 do 1742 i ponownie 1865 z nazwą Bieruń Stary, Bytom – prawa miejskie 1254, Cieszyn – prawa miejskie przed 1263, Czeladź – prawa miejskie przed 1399, w okresie 1870–1919 pozbawiona praw miejskich, Częstochowa – prawa miejskie przed 1377, Gliwice – prawa miejskie przed 1276 (1254?), Kłobuck – prawa miejskie 1339–1344 – okres lokacji, w okresie 1870–1919 pozbawiony praw miejskich, Kozięgłowy – prawa miejskie 1402, w okresie 1870–1950 pozbawiony praw miejskich, Krzepice – prawa miejskie przed 1357, w okresie 1870–1919 pozbawione praw miejskich, Lubliniec – prawa miejskie 1300, Miasteczko Śląskie – prawa miejskie 1561, w okresie 1742–1866 oraz 1945–1963 pozbawione praw miejskich, od 1975 do 1994 w granicach Tarnowskich Gór, Mikołów – prawa miejskie 1547, Mysłowice – prawa miejskie przed 1360, w okresie 1744–1861 pozbawione praw miejskich, Pilica – prawa miejskie przed 1394, w okresie 1870–1994 pozbawiona praw miejskich, Pszczyna – prawa miejskie 1327, Pyskowice – prawa miejskie 1327, Racibórz – prawa miejskie przed 1235 (1211–1217?), Rybnik – prawa miejskie przed 1308, Siewierz – prawa miejskie przed 1304, Skoczów – prawa miejskie przed 1327, Sławków – prawa miejskie 1286, w okresie 1870–1958 pozbawiony praw miejskich, w latach 1975–1984 w granicach Dąbrowy Górniczej, Sośnicowice – prawa miejskie 1506, w okresie 1742–1853 pozbawione praw miejskich, Strumień – prawa miejskie 1482, Tarnowskie Góry – prawa miejskie 1526 (wolne miasto górnicze), Toszek – prawa miejskie przed 1309, Wodzisław Śląski – prawa miejskie przed 1257, Woźniki – prawa miejskie przed 1310 (1270?), Żarki – prawa miejskie przed 1382, lokowane ponownie w 1720

na nowym miejscu, w okresie 1870–1949 pozbawione praw miejskich, Żory – prawa miejskie 1272, Żywiec – prawa miejskie przed 1327 (po 1272).

- 7 historycznych miast, które utraciły prawa miejskie, ale ich układ urbanistyczny wpisany jest do rejestru zabytków: Janów – prawa miejskie 1696–1870, Mrzygłód – prawa miejskie, włączony w granice Myszkowa, Mstów – prawa miejskie 1278–1870, Olsztyn – prawa miejskie 1488–1870, Przyrów, Włodowice – prawa miejskie utraciły 1870, Żarnowiec – prawa miejskie przed 1340, utrata praw miejskich 1869.
- 3 historyczne miasta posiadające obecnie prawa miejskie, których układ urbanistyczny nie jest wpisany do rejestru zabytków: Koniecpol – prawa miejskie 1443, w okresie 1870–1927 pozbawiony praw miejskich, Ogrodzieniec – prawa miejskie 1386, w okresie 1870–1973 pozbawiony praw miejskich, Szczekociny – prawa miejskie 1398, w okresie 1870–1923 pozbawione praw miejskich.
- 3 historyczne miasta, które utraciły prawa miejskie i ich układ urbanistyczny nie jest wpisany do rejestru zabytków: Kromiów – prawa miejskie przed 1389 do 1870, od 1977 włączony w granice Zawiercia, Krzanowice – prawa miejskie 1265–1878, Lelów – prawa miejskie 1340–1870, w 1354 miasto przeniesione na obecne miejsce.

Układy zabudowy małomiasteczkowej zachowane są w historycznych miastach, m.in. Blachownia, Kromiów, Mstów, Przyrów, Siewierz, Szczekociny, Żarki, Żarnowiec.

b) Rozwój przestrzenny miast

Zachowane średniowieczne układy miast powstały zazwyczaj w wyniku lokacji na prawie niemieckim. Charakterystyczne dla miast śląskich jest zachowanie układu owalnicowego dróg (np. Bytom, Gliwice, Pyskowice Wodzisław Śląski, Żory), wywodzącego się z wczesnodziejowych osad obronnych i grodów. Rozwój przestrzenny większości miast średniowiecznych następował powoli. Ze względu na zmiany geopolityczne lub przyrodnicze niektóre z nich upadały (np. Lelów, Włodowice). Do XIX w. sporadycznie prowadzono planową rozbudowę miast, np. w Szczekocinach realizowano układ miejski powiązany z osią barokowego założenia pałacowego. Podobne rozwiązania przygotowane były dla Pilicy.

Począwszy od połowy XVIII w. rozwój przemysłu pociągnął za sobą szybki rozwój osadnictwa. Miasta średniowieczne znajdujące się w zasięgu terenów związanych z przemysłem rozwijały się poza obszarem średniowiecznej zabudowy – z czasem tworząc mieszczańskie dzielnice śródmiejskie, realizowane wg planów regulacji miast (np. Bytom, Gliwice, Bielsko-Biała, Cieszyn). Na terenie aglomeracji górnośląskiej w rejonie największej koncentracji przemysłu wokół powstających zakładów przemysłowych powstawały nowe osiedla i kolonie robotnicze. Zabudowa o charakterze miejskim wchłaniała istniejące układy ruralistyczne. Funkcję centrum nowo powstających miast przejmowała wytyczana siatka ulic i placów (Chorzów, Katowice, Siemianowice Śląskie, Świętochłowice, Zabrze). W latach dwudziestych XX w. w części niemieckiej Górnego Śląska planowano połączenie miast: Bytomia, Zabrze i Gliwic w jeden zintegrowany organizm – trójmiasto – zakomponowany wg nowoczesnych norm urbanistycznych. Projekty te zostały tylko częściowo zrealizowane, m.in. zachowana do dziś zabudowa placu Akademickiego w Bytomiu i założenie placu Kamilianów w Zabrzu. W okresie międzywojennym dalszej zorganizowanej rozbudowie podlegały również Katowice.

O rozwoju układu urbanistycznego Częstochowy obok rozwijającego się przemysłu zadecydował kult Jasnej Góry.

c) Zabudowa miejska przełomu wieków XIX i XX oraz okresu międzywojennego

Obecną zabudowę centrum miast aglomeracji wielkoprzemysłowej stanowią przede wszystkim kamienice mieszczańskie, wille i obiekty użyteczności publicznej z przełomu

wieków XIX i XX. Najliczniej reprezentowane są kamienice w stylu historyzmu, zgodnie z kanonami ówczesnej mody nawiązujące do neogotyku i tradycji architektonicznych środowiska berlińskiego. Pojawiają się także kamienice eklektyczne z wpływami secesji widocznej głównie w elementach dekoracyjnych (np. Bytom, Chorzów, Gliwice, Katowice, Racibórz). Osobną grupę zabudowy tych miast stanowią tzw. familoki – oszczędne budownictwo ceglane, z czasem wzbogacone elementami dekoracyjnymi zaczerpniętymi z historyzmu. Natomiast na terenie Bielska-Białej i Cieszyna dużym bogactwem form zaowocowała secesja, nawiązująca do wzorów wiedeńskich. Liczną grupę stanowią tu obiekty secesyjne w zespole z tradycyjnymi stylami historycznymi. Oprócz wystroju secesyjnych fasad zachowało się również wiele elementów dekoracyjnych wystroju wnętrz budynków, głównie klatek schodowych (kafelki, balustrady, kraty, witraże, mozaiki, sztukaterie).

W okresie międzywojennym dobrze rozwijającym się miastem były Katowice. Obok Warszawy i Gdyni, stały się one trzecim ośrodkiem nowoczesnej myśli i praktyki architektonicznej w Polsce. Z tego okresu zachowały się okazałe gmachy użyteczności publicznej oraz domy mieszkalne. W latach 1923–1929 powstały monumentalny gmach Urzędu Wojewódzkiego i Sejmu Śląskiego oraz zespół domów dla urzędników przy ul. Reymonta. Natomiast kolejne realizacje powstałe w latach 1928–1939 należą już do architektury nowoczesnej (modernizm, funkcjonalizm). Wymienić tu należy Dom Oświaty – Biblioteka Śląska, Śląskie Techniczne Zakłady Naukowe, Syndykat Polskich Hut Żelaza, Polskie Radio itd. W Katowicach powstał jeden z pierwszych w kraju „drapacz chmur” na rogu ulic Żwirki i Wigury oraz Curie-Skłodowskiej. Podobny „drapacz chmur” powstał w latach dwudziestych w Chorzowie przy ul. Wolności. Wiele obiektów z okresu międzywojennego zachowało się także na terenie Bytomia, Gliwic i Zabrza. Należą tu m.in. dom jedwabiu Weichmanna w Gliwicach przy ul. Zwycięstwa – dzieło Ericha Mendelssohna, gmach Muzeum Górnośląskiego czy kompleks łaźni miejskiej w Bytomiu oraz osiedle mieszkaniowe przy pl. Słowiańskim w Zabrzu. Zachowane zaś w Bielsku-Białej kamienice i gmachy użyteczności publicznej, odchodzące już od wzorów wiedeńskich, skłaniają się w kierunku form wywodzących się z Krakowa.

d) Wille miejskie

Wiek XIX stworzył – szczególnie na Górnym Śląsku – nowy typ domu mieszkalnego przeznaczonego dla elity przemysłowo-handlowej. Były to wille otoczone ogrodem usytuowane najczęściej przy zakładach przemysłowych właścicieli. Powstawały one głównie w 2. połowie XIX w., ale również w XX w. aż do lat 30-tych, kiedy prezentowały już style współczesne, jak np. modernizm i funkcjonalizm. Projektowane były przede wszystkim przez architektów polskich.

W Katowicach zachowane wille to m.in. willa architekta Juliusza Haasego przy ul. Warszawskiej, willa braci Goldstein przy pl. Wolności, willa przy ul. Wojewódzkiej projektu F. Schustera, willa przy ul. Warszawskiej projektu Ignacego Grünfelda. Z późniejszych lat 20-tych wille architekta Tadeusza Michejdy przy ul. J. Poniatowskiego w stylu modernizmu i funkcjonalizmu przy ul. Bratków i Kilińskiego.

W Bytomiu zachowały się m.in. ciekawy zespół willowy przy ul. Olejniczaka oraz willa przy ul. Wrocławskiej; w Gliwicach np. dawna willa przemysłowca Oskara Caro (obecnie siedziba muzeum przy ul. Dolnych Wałów); w Chorzowie wśród wielu przykładów założeń willowych wyróżnić trzeba obiekt przy ul. Powstańców (zwany willą Mościckiego), wille dyrektorów ówczesnej Huty „Bismarck” przy ul. Batorego oraz willę przy ul. Sobieskiego, zwaną willą parkową.

Wraz z rozwojem przestrzennym Bielska-Białej na przełomie wieków XIX i XX powstawało wiele obiektów willowych w samym mieście, jak również na jego obrzeżach, m.in. neorenesansowa willa przy ul. Mickiewicza, neobarokowa willa Karola Wenzla przy ul.

Krasickiego czy willa przy ul. Słonecznej. Natomiast willa na rogu ulic Laskowej i Olszówki jest typowym przykładem architektury willowej typu *cottage*.

Większość zachowanych założeń willowych wpisana została do rejestru zabytków.

e) Zespoły fabryczno-rezydencjonalne

Zespoły fabryczno-rezydencjonalne występują m.in. w Sosnowcu, Bielsku-Białej i w Częstochowie. Charakteryzują się one powiązaniem funkcjonalno-przestrzennym fabryki, osiedla robotniczego i pałacu właściciela. Najlepszym przykładem takiego rozwiązania jest zespół stworzony przez Henryka Dietla w Sosnowcu, którego budowę rozpoczęto w roku 1879. Złożony jest on z fabryki, rezydencji, parku, kaplicy luterkańskiej, szkoły i domów dla robotników. Innym przykładem może być zespół rezydencjonalny rodziny Schönów w Sosnowcu-Środuli, składający się z pałacu i zabudowań fabryki przędzalni wełny czesankowej.

Charakterystycznym przykładem zespołu fabryczno-rezydencjonalnego w Bielsku-Białej jest zespół wybudowany w 1860 r. przez Adolfa Mänhardta, składający się z gmachu fabryki i usytuowanych przed nim dwóch bliźniaczych budynków willowych.

f) Budownictwo patronackie

Na terenie województwa śląskiego – szczególnie w obszarze aglomeracji górnośląskiej – znajdowało się ok. 250 osiedli patronackich, takich jak kolonie i osiedla robotnicze. O koloniach można mówić wtedy, gdy mamy do czynienia z małym zespołem budynków mieszkalnych. Większe zespoły, do których należą również budynki użyteczności publicznej, to osiedla. Historia tego rodzaju budownictwa sięga końca XVIII w. i wiąże się z kierowaną przez państwo pruskie wieloletnią akcją zasiedlania przez osadników z Prus ziem m.in. Prowincji Śląskiej – tzw. osadnictwo fryderycjańskie. Kolonie te były niewielkie i zakładano je w pobliżu istniejących osad. Najstarsza kolonia robotnicza znajduje się w Chorzowie przy ul. Kalidego, a została założona w 1798 r. dla robotników Królewskiej Huty.

Obecnie tylko ponad dwadzieścia osiedli patronackich objętych jest ochroną konserwatorską. Inne zespoły nie są chronione, chociaż mają duże walory urbanistyczne i architektoniczne. Projektantami osiedli i kolonii byli znani architekci, m.in. Bruno Taut, Karl Henrici, Hans von Poellnitz, Georg i Emil Zillmannowie, Hans Poelzig i William Müller. Największe i najciekawsze realizacje w zakresie budownictwa patronackiego powstały m.in. w dzisiejszych miastach: Bytomiu, Chorzowie, Czerwionce-Leszczynach, Gliwicach, Katowicach (np. Giszowiec, Murcki, Nikiszowiec), Knurowie, Mysłowicach, Rudzie Śląskiej, Rybniku, Siemianowicach, Świętochłowicach, Wodzisławiu i Zabrze.

Na terenie Bielska w wyniku procesu uprzemysłowienia pod koniec XIX w. powstało kilka osiedli robotniczych. Kolonie najstarszych domów robotniczych skupiają się przy ul. Michałowicza i przyległych: Robotniczej i Kamińskiego. Rozbudowywane były później w latach 1903–1905.

5) ZABYTKI TECHNIKI

Województwo śląskie jest największym skupiskiem zabytkowych obiektów przemysłowych w Polsce. Zabytki techniki województwa stanowią integralną część jego dziedzictwa kulturowego.

Od czasów starożytnych na terenach obecnego województwa śląskiego rozwijało się górnictwo kruszcowe, m.in. srebra i ołowiu (Bytom, Katowice-Bogucice, Tarnowskie Góry, Toszek) oraz górnictwo rudy darniowej żelaza (rejon dolin rzecznych Liswarty, Małej Panwi, Stoły, Bierawki, Rudy oraz pasmo rudonośne Wieluń – Zawiercie). Do XIV w. przetrwało kuźnictwo leśne z ziemnymi ogniskami dymarskimi, rozwijającymi się następnie w kuźnie

warsztatowe z murowanymi piecami dymarskimi, a potem w kuźnie nadrzeczne wykorzystujące energię wodną.

Również cystersi, przybyli na Śląsk w XIII w., oprócz prowadzenia gospodarki rolnej, leśnej i hodowlanej, zajmowali się górnictwem i hutnictwem. Bogate w rudę darniową dobra klasztorne dostarczały surowca do kuźnic cysterskich w Trachach (gm. Sośnicowice) i Stanicy (gm. Pilchowice). Za sprawą cystersów rozwinęło się także hutnictwo szkła.

W połowie XVIII w. rozwój przemysłu w Europie przyniósł znaczne zmiany społeczno-ekonomiczne na Górnym Śląsku. Bogate w surowce tereny pokryły kopalnie i huty. Wraz z rozwojem przemysłu ciężkiego w XIX w. powstawały nowe miasta, w których rozwijały się również inne gałęzie przemysłu. W austriackiej części Śląska symbolem industrializacji było Bielsko, w którym powstawały przeważnie fabryki włókiennicze. Rozwój przemysłu wymusił rozbudowę infrastruktury, aby sprostać potrzebom rozwijającego się transportu surowców i gotowych wyrobów. Powstawały nowe trasy i dworce kolejowe. Przez cały XX w. hutnictwo na Śląsku pod względem rozwoju technologicznego znajdowało się w czołówce europejskiej. W tym samym okresie górnictwo, integralnie związane z hutnictwem, ulegało znaczącym przeobrażeniom, m.in. na skutek rozwoju techniki wydobywania węgla. Koncentracja XIX-wiecznego przemysłu, a także kierunki panujące w gospodarce polskiej po 1945 r. spowodowały, że jeszcze pod koniec XX w. funkcjonowało wiele historycznych zakładów posiadających zabytkowe maszyny, urządzenia i całe ciągi technologiczne. Wraz z zachodzącymi obecnie procesami restrukturyzacji przemysłu, które rozpoczęły się w latach 90-tych XX w., a co za tym idzie ze zmianami własnościowymi i likwidacją dotychczas funkcjonujących zakładów, nastąpił proces ich dewastacji. Wiąże się to ze złomowaniem historycznych maszyn oraz wyburzaniem budynków. Istnieje szansa zachowania choć części dziedzictwa przemysłowego poprzez jego adaptację do nowych funkcji, np. Browar Mokrskich w Katowicach-Szopienicach, Szyb „Wilson” w Katowicach-Janowie, kopalnia „Murcki” w Katowicach. Zabytki techniki mogą także stać się atrakcjami turystycznymi, pod warunkiem przeprowadzenia ich rewaloryzacji i przystosowania do celów edukacyjnych, rekreacyjnych i kulturotwórczych.

Społeczeństwo ma coraz większą świadomość wartości dziedzictwa przemysłowego, powstają liczne organizacje działające na rzecz zachowania dziedzictwa przemysłowego, np. Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Tarnogórskiej, Stowarzyszenie „Pro Futuro” na Rzecz Restauracji i Propagowania Sztolni „Królowa Luiza” w Zabrzu, Stowarzyszenie Zabytkowej Kopalni „Ignacy” w Rybniku-Niewiadomiu, Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Przemysłu Hutniczego – Komisja Historii i Ochrony Zabytków Hutnictwa, Polski Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego TICCIIH. Ponadto tworzone są i działają placówki muzealne i paramuzealne poświęcone dziedzictwu technicznemu, a w wielu muzeach miejskich i regionalnych istnieją działy prezentujące przykłady kultury technicznej. Wśród najważniejszych można wyliczyć m.in. Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrzu z oddziałem Skansen Górniczy „Królowa Luiza”, Muzeum w Rybniku, Muzeum Hutnictwa i Kuźnictwa im. Jana Jarockiego w Ustroniu, Muzeum Piwowarstwa w Tychach, Muzeum w Gliwicach – Oddział Odlewnictwa Artystycznego, Muzeum Techniki i Włókiennictwa, Dom Tkacza – oddziały Muzeum w Bielsku-Białej, Muzeum Prasy Śląskiej w Pszczynie.

Pośród zabytków techniki województwa śląskiego najwięcej reprezentuje branżę górnictwą. Górnictwo stanowiło bazę paliwową dla pozostałych gałęzi przemysłu. Od końca XVIII do lat 70-tych XX w. nastąpił intensywny rozwój tej branży. Szczególnie cenne z racji wieku oraz z punktu widzenia architektury i techniki są obiekty powstałe w środkowym okresie rozwoju górnictwa, tj. w 2. połowie XIX w. oraz w początkach XX w., m.in. Kopalnia Rud Srebrnośnych i Sztolnia Czarnego Pstrąga w Tarnowskich Górach; kopalnia „Królowa Luiza”, kopalnia „Guido”, Główna Kluczowa Sztolnia Dziedziczna w Zabrzu, kopalnia „Pstrowski” w Zabrzu-Mikulczycach; kopalnia „Ignacy”, dawniej „Hoym” w Rybniku;

kopalnia „Marcel” w Radlinie; kopalnia „Saturn” w Czeladzi; szyb „Pułaski” kopalni „Wieczorek” w Katowicach-Szopienicach; szyb „Bartosz” kopalni „Katowice”, kopalnia „Murcki” w Katowicach; szyb „Elżbieta” kopalni „Polska” w Chorzowie; szyb „Andrzej” w Rudzie Śląskiej-Wirku; szyb „Franciszek” w Rudzie Śląskiej.

Drugą, silnie rozwiniętą, branżą jest hutnictwo. Do jego rozwoju przyczyniła się budowa wielkiego pieca w Królewskiej Odlewni Żeliwa w Gliwicach (obecnie GZUT S.A.) w 1796 r. Jego współautorem był John Baildon. Istnienie tej huty wywarło znaczący wpływ na oblicze społeczno-gospodarcze Śląska, gdyż była ona ważnym elementem tworzonego przez państwo pruskie nowoczesnego zagłębia przemysłowego. Dzięki swojemu pionierskiemu charakterowi pod względem techniki i organizacji oraz dzięki profilowi produkcji rola huty daleko wykraczała poza granice regionalne. Kolejną, po gliwickiej, hutą fundowaną przez króla była „Królewska Huta” w Chorzowie. Na wzór zakładów rządowych w XIX w. powstawały prywatne huty żelaza, w których sąsiedztwie powstawały kopalnie węgla. Pośród zabytków hutniczych znajdują się liczne, które posiadają wartości historyczne czy artystyczne, są to m.in. budynek dawnej siłowni huty „Bobrek” w Bytomiu; „Huta Częstochowa” w Częstochowie; „Huta Bankowa” w Dąbrowie Górniczej; „Huta Łabędy” w Gliwicach; huta „Baildon” w Katowicach; zabudowania dawnej huty cynku „Uthemann” na terenie dzisiejszej Huty Metali Nieżelaznych w Katowicach-Szopienicach; Zakłady Metalurgiczne „Wełnowiec” w Katowicach-Wełnowcu; wieża wsadowa „Gichta” huty „Waleska” w Palowicach; wieża wyciągowa do wsadu wielkopieczowego w Porębie; zespół zabudowań walcowni cynku w Zakładach Metalurgicznych „Silesia” w Świętochłowicach-Lipinach; zabudowa dawnej „Huty Paprockiej” w Tychach-Paprocach; huta „Klemens” i „Teresa” w Ustroniu; zespół zabudowań „Huty Zabrze” w Zabrzu.

Rozwijający się przemysł wymógł powstawanie inwestycji pomocniczych, z których najważniejszą był Kanał Kłodnicki, łączący zabrzańskie kopalnie z Królewską Odlewnią Żeliwa w Gliwicach, a poprzez Odrę z innymi terenami państwa pruskiego. Kanał Kłodnicki rozpoczęto budować w 1792 r., oddano do użytku w 1822 r. Do dnia dzisiejszego czytelne są w terenie fragmenty kanału i urządzenia hydrotechniczne, zwłaszcza u jego wylotu w Kędzierzynie-Koźlu-Porcie. Kolejnym traktem wodnym jest Kanał Gliwicki, który wraz z sześcioma śluzami był budowany w latach 1933–1940. Kanał ma długość 40,6 km, jego największa śluza to „Dzierżno” (koło Pyskowic), która jest jedną z największych tego typu konstrukcji w kraju.

W 2. połowie XIX w. na skutek eksploatacji górniczej następował odpływ wód do wyrobisk górniczych. Spowodowało to zanikanie wody w studniach przydomowych. Dodatkowo sytuację pogarszała ciągle powiększająca się liczba ludności. Rozpoczęto poszukiwania wiertnicze, których rezultatem było znalezienie zasobów wody w okolicach wsi Zawada, gdzie powstał Zakład Produkcji Wody „Zawada” w Karchowicach. Inne zabytkowe zespoły to m.in.: Zakład Produkcji Wody „Staszic” w Tarnowskich Górach; Zakłady Wodociągów i Kanalizacji w Raciborzu; oczyszczalnia ścieków w Bytomiu; Muzeum Techniki Sanitarnej w Gliwicach; żelbetowa zapora wodna i hydroelektrownia w Porąbce (1928–1937); urządzenia hydrotechniczne w dawnej fabryce tektury w Czańcu (gm. Porąbka).

Liczną grupę zabytków, biorąc pod uwagę nowatorstwo konstrukcyjne, formę i detal architektoniczny, stanowią wieże ciśnień. Pośród nich można wymienić m.in.: wieżę kominowo-wodną przy ul. Strzelców Bytomskich w Chorzowie; wieżę wodną przy ul. Korczaka w Katowicach, wzniesioną przez G. i E. Zillmannów w 1912 r.; wieżę wodną w Katowicach-Giszowcu; wieżę wodną na terenie dworca PKP w Katowicach; wieżę kominowo-wodną na terenie szpitala klinicznego w Zabrzu, zaprojektowaną przez A. Hartmanna; wieżę wodną przy ul. Zamoyskiego w Zabrzu, pochodzącą z lat 1909–1911; ponadto liczne wieże wodne w Rybniku, Gliwicach, Świętochłowicach.

W XIX w. nastąpił także gwałtowny rozwój sieci kolejowej, w 1846 r. została uruchomiona linia kolejowa Mysłowice–Wrocław, w 1855 r. linia kolejowa Bohumin–Oświęcim, w 1859 r. powstało odgałęzienie linii kolei warszawsko-wiedeńskiej. Wtedy wybudowano dworce kolejowe, m.in. w Bielsku-Białej, Chorzowie-Batorym, Katowicach, Rudzie Śląskiej-Chebziu, Rybniku-Paruszwcu, Sosnowcu, Sosnowcu-Maczkach, Zawierciu. Powstawały także koleje wąskotorowe, m.in. na trasach: Tarnowskie Góry – Rudy, Bytom-Karb – Chorzów, Bytom – Miasteczko Śląskie. Do dnia dzisiejszego zachowały się liczne budynki, torowiska oraz tabor, a wieloma z nich opiekują się powstające muzea i skanseny, np.: Górnośląskie Koleje Wąskotorowe w Bytomiu, Skansen Kolei Wąskotorowej w Rudach, Skansen Taboru Kolejowego w Pyskowicach.

W Bielsku-Białej, Częstochowie i Sosnowcu rozwinął się przemysł włókienniczy. W XIX w. powstawały liczne przędzalnie, tkalnie, farbiarnie. Do najważniejszych zakładów należą m.in.: Fabryka Adolfa Mänhardta, fabryka sukiennicza Franza Vogta (obecnie Urząd Miejski), tkalnia Fryderyka Tyslovitza w Bielsku-Białej; Przędzalnia Czesankowa „Wełnopol”, Częstochowskie Zakłady Przemysłu Wełnianego „Elanex” w Częstochowie; Sosnowiecka Przędzalnia Czesankowa „Politex” w Sosnowcu. W dawnej fabryce sukna Büttnera w Bielsku-Białej powstało Muzeum Przemysłu i Techniki Włókienniczej, które wraz z „Domem Tkacza” stanowią oddziały Muzeum w Bielsku-Białej.

Unikatowym w skali Europy zabytkiem techniki łączności jest zespół radiostacji w Gliwicach. Zespół składa się z trzech budynków i drewnianego masztu. W budynku głównym radiostacji nadawczej zachowała się oryginalna aparatura. Najcenniejszym obiektem kompleksu jest wieża telekomunikacyjna z 1933 roku, która obecnie jest najwyższą tego typu budowlą na świecie. Wieża ma wysokość 110,7 m, została wzniesiona jako przestrzenna konstrukcja kratowa w całości z drewna modrzewiowego. Wszystkie połączenia wykonano na śruby i sworznie mosiężne. Jest chroniona ze względu na wartości inżynierskie i historyczne (miejsce słynnej „prowokacji gliwickiej”).

Ciekawymi przykładami zachowanego przemysłu drzewnego są, m.in.: Zakłady Przemysłu Zapalczanego w Częstochowie powstałe w latach 1880–1882, z czynną linią technologiczną pochodzącą z lat 30-tych XX w. (w 2002 r. utworzono Muzeum Produkcji Zapalek); tartak w Katowicach-Murckach pochodzący z XIX w.

Na terenie województwa śląskiego znajdują się również zabytki przemysłu papierniczego, są to m.in.: Żywieckie Zakłady Papiernicze „Solali” w Żywcu; fabryka tektury w Czańcu (gm. Porąbka) i dawna fabryka tektury w Kopcu (gm. Kłobuck).

Do cennych obiektów przemysłu i techniki należy także zespół zabudowań dawnej cementowni „Grodziec” w Będzinie. Cementownia powstała w 1856 r., była jednym z pierwszych tego typu obiektów w Europie, dostarczała cementu do realizacji prac budowlanych związanych z budową kolei warszawsko-wiedeńskiej. Inne zabytki przemysłu cementowo-wapienniczego to m.in.: cementownia w Jaworznie-Szczakowej, wapienniki w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach, Mikołowie-Mokrem, Mysłowicach-Krasowych, Tarnowskich Górach, Sosnowcu.

Zachowały się także liczne zabytki przemysłu energetycznego powiązanego z innymi dziedzinami przemysłu. Są to m.in.: elektrownia „Szombierki” i elektrownia „Miechowice” w Bytomiu; elektrownia na terenie kopalni „Anna” w Pszowie; elektrownia „Jaworzno III” w Jaworznie; elektrownia „Chorzów” S.A. w Chorzowie; elektrownia „Zabrze” w Zabrzu; elektrownia kopalni „Hrabia Renard” w Sosnowcu. Na terenie elektrowni „Łaziska” w Łaziskach Górnych w 2002 r. otwarto Muzeum Energetyki, które gromadzi eksponaty dawnej energetycznej kultury technicznej, m.in. lampy, żarówki, liczniki, silniki.

W województwie śląskim zachowało się także wiele zabytków przemysłu spożywczego. Pośród nich najliczniejszą grupę stanowią browary, które są nadal użytkowane. Najstarszym z nich jest browar zamkowy w Raciborzu, który był wzmiankowany już w XVI

w. Z kolei największy jest browar w Tychach. Na jego terenie zachowało się wiele budynków z końca XIX i początku XX w., m.in. słodownia, warzelnia, bednarnia ze stolarnią, kasyno, willa dyrektora. W 2004 r. zostało otwarte Muzeum Piwowarstwa, mieści się ono w budynku dawnej kaplicy ewangelickiej, pochodzącym z około 1820 r. Inne browary to m.in.: browar w Cieszynie; Browar Mokrskich w Katowicach-Szopienicach; browar w Żywcu, założony w połowie XIX w. przez Albrechta Fryderyka Habsburga. Drugą gałęzią przemysłu spożywczego licznie reprezentowanego jest przemysł spirytusowy. Na terenie województwa znajduje się duża liczba gorzelni (z czego tylko część jest czynna). Usytuowane są one głównie na terenach założen pałacowo-(lub dworsko-)-parkowych i folwarcznych, m.in. w Cieleńnikach (gm. Dąbrowa Zielona), Dzimierzu (gm. Lyski), Frelichowie (gm. Chybie), Kochcicach (gm. Kochanowice), Simoradzu (gm. Dębowiec) i Świbiu (gm. Wielowieś). Ponadto zachowały się: dawna winiarnia w Raciborzu założona w 1872 r.; fabryka rumu i likierów Arnolda Grossa w Bielsku-Białej powstała w 1854 r.

Warte wymienienia są także inne zabytki, m.in.: mennica w Cieszynie (1719); Porcelana Śląska S.A. w Katowicach-Bogucicach (powstała w 1920 r., od 1929 r. jako „Giesche” Fabryka Porcelany S.A.); Centralne Muzeum Pożarnictwa w Mysłowicach (założone w 1975 r., posiada liczne eksponaty dokumentujące rozwój techniki pożarniczej od połowy XIX w. do dnia dzisiejszego) oraz fabryka fajek we wsi Zborowskie (gm. Ciasna), która rozpoczęła pracę w 1753 r.

Odrębną, liczną grupę zabytków techniki stanowią przykłady przemysłu wiejskiego. Są to występujące na terenie całego województwa: młyny (m.in. Kluczo, gm. Przystajń; Rybarzowice, gm. Buczkowice; Sławków), spichlerze (m.in. Bytom-Stolarzowice; Hadra, gm. Herby; Gliwice; Mizerów, gm. Suszec; Świbie, gm. Wielowieś), kuźnie (m.in. Kozłów; Miłówka; Pszczyna-Rudołtowice), wiatraki (m.in. Grzawa, gm. Miedźna), a także pstrągarnia w Złotym Potoku, założona na rzece Wiercicy w 1881 r. przez Edwarda Raczyńskiego, która była pierwszą w Europie niziną hodowlą pstrąga (czynna do dzisiaj).

6) HISTORYCZNE WSIE

Układy ruralistyczne w województwie śląskim były kształtowane na kanwie zróżnicowanych warunków środowiska przyrodniczego oraz uwarunkowań społeczno-gospodarczych i ustroju prawnego historycznych ziem województwa. Na przestrzeni lat podlegały przekształceniu, rozbudowie, zatarciu. Niemniej w wielu wsiach można odczytać ich pierwotny kształt.

Za kształt wsi o najstarszej genezie uważa się okólnice. Ślady tego typu kształtu można odczytać np. w Dzimierzu (gm. Lyski), Żyglinie (dzielnica Miasteczka Śląskiego). Cechą charakterystyczną tego układu jest okólny układ dróg wywodzący się jeszcze z archaicznej, obronnej lokalizacji domostw skupionych przy kolistym placu. Z kształtem tym związany jest promienisty układ rozłogów pól. Częściowo zachowane fragmenty takiego układu możemy znaleźć np. we wsi Lyski.

Na terenie województwa zachowało się wiele kształtów wsi sięgających średniowiecza. Są to np. wsie pasmowe – ulicówki, np. Pstrężna (gm. Lyski), wielodrożnice – wieś kupowa, np. Grabowa (gm. Łazy), wieś śródpalcowa, np. Lyski, oraz wieś sakowa, np. Wyry, z rozchodzącymi się w trzech kierunkach niwami pól. Wsie lokowane na surowym korzeniu najczęściej przybierały postać owalnicy z łanowym układem pól, np. Łany Wiekie (gm. Sośnicowice), lub łańcuchówki, np. Miedźna. Szczególną odmianą owalnicy jest wieś z prostokątnym placem zwanym „nawsie”, np. Ciagowice (gm. Łazy). Powstawały też wsie folwarczne, np. Hadra (gm. Herby). Od XVI w. rozpoczęło się zasiedlanie terenów górskich. Mamy tu do czynienia z tzw. osadnictwem wołoskim, np. Istebna. W okresie reformy rolnej powstawały nowe zespoły zabudowy kmieć (bauerskiej), np. w Kobiórze, zazwyczaj w

formie widlicy. Od XVIII w. rozwijało się także budownictwo fryderycjańskie z regularnymi kształtami wsi i tzw. kolonialne.

Wsie zawsze lokalizowano nad wodą, np. źródłem, potokiem. We wsiach znajdowały się stawy wiejskie. Przy niektórych wsiach powstawały stawy rybne, np. Pstrężna (gm. Lyski), Lyski, lub zbiorniki małej retencji, np. na Stole w gminie Tworóg. W okresie reformy rolnej niektóre nowo powstające zespoły, np. o kształcie widlicy, wyposażone były w systemy oczyszczania i odprowadzania ścieków przez staw tzw. kaczok do płynącego opodal strumienia.

Podstawowym elementem układu wiejskiego jest zagroda. Przez wieki była ona miejscem pracy rolnika. Podlegała ewolucji, dostosowując się do poziomu rozwoju cywilizacyjnego, kultury rolnej i warunków społeczno-politycznych. Na terenie województwa występuje wiele różnych rodzajów zagród. Do najbardziej charakterystycznych można zaliczyć zagrody „śląską” i tzw. bawarską, występujące w zachodniej części województwa, zagrody wołoskie, związane z osadnictwem wołoskim, a także zagrody „okólne” z terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej (np. gm. Niegowa).

7) ZESPOŁY SAKRALNE I KLASZTORNE, CMENTARZE, KAPLICZKI, KRZYŻE PRZYDROŻNE I POKUTNE

a) Zespoły sakralne

Do dzieł architektury sakralnej murowanej znajdującej się na terenie województwa śląskiego zaliczamy m.in.: katedry, kościoły, założenia kościelne i klasztorne, plebanie, krzyże przydrożne, krzyże pokutne, kapliczki oraz cmentarze (kaplice cmentarne, kaplice grobowe, nagrobki).

Do naszych czasów zachowała się nieliczna grupa świątyń romańskich. Do najstarszych obiektów sakralnych zaliczymy np.: kaplicę w kształcie rotundy w Cieszynie z 1. połowy XI w., kościół cmentarny w Siewierzu-Kuźnicy Świętojańskiej p.w. św. Jana Chrzciciela z 1. połowy XII w., przebudowany w XVII w., kościół w Gieble p.w. św. Jakuba z XII w.

Z budowli gotyckich na uwagę zasługują m.in. kaplica zamkowa w Raciborzu z XIII w., kościół pocysterski w Rudach z XIII w. oraz późnogotycki kościół w Gliwicach p.w. Wszystkich Świętych z przełomu wieków XV i XVII. Większość zachowanych obiektów z okresu gotyku utraciła już pierwotny styl w wyniku późniejszej przebudowy w okresie renesansu i baroku. Mimo iż ulegały przekształceniom, w każdym można doszukać się fragmentów z pierwszego etapu budowy. Najczęściej są to wielobocznie zamknięte prezbiteria (np. Lelów, Żłoty Potok), oskarpowane ściany czy detale architektoniczne (np. Kłobuck, Krzepice), a w kościele w Koziegłowach, Sierotach polichromia gotycka. Zachowały się również gotyckie wnętrza, m.in. w kościele św. Stanisława w Starym Bielsku. Śladem późniejszych przekształceń są czworoboczne renesansowe kaplice, dostawione do gotyckich świątyń, np. kościół w Żywcu p.w. Narodzenia NMP z XV w.

Styl późnogotycki z wyraźnymi już cechami renesansowymi reprezentują m.in. kościoły w Lubczy (XV/XVI w., przebudowany na początku XX w.), Żarkach-Leśniowie (z końca XVI w.) i Woźnikach (z początku XVII w.). Budowlą sakralną o najlepiej zachowanych cechach renesansowych jest kościół w Dąbrowie Zielonej, zbudowany na planie krzyża greckiego, z kopułą na skrzyżowaniu nawy i ramion transeptu.

Barok nie rozwinął i nie wzbogacił architektury kościelnej na terenach Górnego Śląska. Cechowały go umiar i spokojniejsze formy, np. fasada kościoła pojezuickiego w Cieszynie. Silniej zaznaczył się jedynie w bogatych wnętrzach, m.in. w kaplicy Mariackiej przy kościele cystersów w Rudach. Natomiast na obszarze północno-wschodnim obecnego województwa śląskiego zachowały się liczne kościoły barokowe, powstałe w okresie kontrreformacji, wzniesione z inicjatywy magnatów oraz zakonów paulinów, dominikanów i

bernardynów. Przykładami takimi są m. in. kościół p.w. Świętej Trójcy w Koniecpolu (1633–1640), renesansowo-barokowy kościół w Mrzygłodzie (1653–1662), bogate rozwiązanie przestrzenne kościoła bernardynek w Świętej Annie (1609–1668) oraz kościół w Dankowie (1650). Najwybitniejszym pomnikiem architektury barokowej jest zespół klasztorny oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Jego przebudowa w XVII i XVIII w. była dziełem artystów związanych z głównymi ośrodkami kulturalnymi Rzeczypospolitej i nadała zespołowi klasztornemu – rozbudowywanemu od XIV stulecia po wiek XX – okazały barokowy charakter. Wzniesiono skrzydła północne, zachodnie i południowe wraz z Salą Rycerską. Odbudowano zniszczoną pożarem trójnawową bazylikę, którą ozdobiła bogata dekoracja Karola Dankwarta. W latach 1614–1644 powstał trójnawowy korpus kaplicy Najświętszej Marii Panny. Z XVII w. pochodzą także trzy kaplice: Relikwii Świętych, Serca Jezusowego i Świętego Pawła Pustelnika, o bogatej dekoracji z czarnego marmuru dębnickiego, zbudowana na wzór kaplicy Zygmuntowskiej. Bardzo interesujące jest również wnętrze barokowo-rokokowe kościoła w Pilicy.

Z okresu klasycyzmu wyróżnić należy fasadę kościoła NMP w Cieszynie oraz zachodnią fasadę przebudowanego kościoła parafialnego w Szczekocinach.

Dużą grupę kościołów na terenie województwa śląskiego stanowią obiekty o charakterze neostylowym, budowane na przełomie XIX i XX w., przeważnie w przemysłowej części ówczesnego pruskiego Górnego Śląska. Zakaz budowy z drewna obowiązujący na terenach pruskich od roku 1862 spowodował powstanie obiektów murowanych w stylu neoromańskim, neogotyckim, neobarokowym. Projektowane były przez architektów przyjezdnych: Josefa Ebersa (m.in. kościół p.w. św. Apostołów Piotra i Pawła w Katowicach), uczniów i współpracowników Karla Friedriecha Schinkla, oraz przez miejscowych budowniczych – Paula Jackischa (ponad 10 kościołów) i Ludwiga Schneidera (ok. 30 kościołów). Również w części północnej obecnego województwa śląskiego powstało kilka obiektów sakralnych, które w swej formie nawiązują do stylów historycznych. Jako najciekawsze wymienić należy naogotycką katedrę p.w. Świętej Rodziny i kościół ewangelicki w Częstochowie oraz kościół w Rędzinach i Konopiskach; neobarokowy kościół w Borowni i wieczernik w zespole klasztornym na Jasnej Górze.

Na terenie województwa śląskiego spotykamy kilka ciekawych kościołów powstałych w okresie międzywojennym, np. katedra Chrystusa Króla w Katowicach, zaprojektowana przez Zygmunta Gawlika przy współpracy Franciszka Mączyńskiego i Xawerego Dunikowskiego. Obiekty z lat 20-tych i 30-tych XX w. miały różnorodne formy wywodzące się z nurtu modernizmu określone tradycją architektury niemieckiej, wiedeńskiej czy polskiej. Przykładem może być kościół św. Józefa w Zabrze, zaprojektowany przez Dominikusa Böhma – architekta niemieckiego funkcjonalizmu, oraz w Katowicach kościół garnizonowy p.w. św. Kazimierza, zaprojektowany przez Leona Dietz d'Armę.

Na terenie dzisiejszego województwa śląskiego przed II wojną światową znajdowało się wiele synagog, do dnia dzisiejszego zachowały się nieliczne, m.in. w Krzepicach, Lelowie. W Sosnowcu znajduje się pochodząca z lat 1888–1889 cerkiew prawosławna p.w. Wiary, Nadziei i Miłości.

b) Założenia klasztorne

Wśród najbardziej znanych założeń klasztornych znajdujących się w województwie śląskim możemy wyróżnić: zespół klasztorny bonifratrów w Cieszynie (XVII/XVIII, XIX–XX); zespół klasztorny jezuitów w Cieszynie (XVIII, XIX); zespół klasztoru paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie, zespół klasztorny redemptorystów w Częstochowie; zespół klasztorny kanoników regularnych w Częstochowie (XIII, XV, XVIII, XVIII/XIX), w Kłobucku XV–XIX; w Mstowie-Wancerzowie (XVII); zespół klasztorny cystersów w

Rudach; zespół klasztorny dominikanek w Świętej Annie; zespół klasztorny franciszkanów (XV/XVI, XIX) w Wodzisławiu Śląskim; zespół klasztorny paulinów w Żarkach-Leśniowie.

c) Cmentarze

Większość cmentarzy województwa stanowią cmentarze wyznaniowe, przede wszystkim rzymskokatolickie. W południowo-zachodniej i zachodniej części województwa od 2. połowy XVI w. lokalizowane były również cmentarze ewangelicko-augsburskie. Do grupy najliczniejszych cmentarzy wyznaniowych należy zaliczyć również cmentarze żydowskie (kirkuty), obecnie w większości nieczynne. Na terenie województwa znajdują się również pojedyncze cmentarze prawosławne – 2 (Sosnowiec), mariawickie – 2, Świadków Jehowy – 1 (Kozy). Oddzielną grupę cmentarzy stanowią cmentarze epidemiczne. Od końca XIX w. na terenie województwa, najczęściej w miastach, obok cmentarzy wyznaniowych powstawały cmentarze komunalne, przyszpitalne, przyklasztorne. W województwie znajdują się również pojedyncze kaplice rodowe oraz groby członków wielkich rodów ziemiańskich lokalizowane najczęściej w parkach rezydencjonalnych, np. w Krowiarkach (gm. Pietrowice Wielkie), Świerklańcu i Nakle (gm. Świerklaniec) – mauzoleum Donnersmarcków z XIX/XX w.; w Pszczynie groby Anhaltów z XVIII w. oraz grób księcia Hohberga von Pless z XX w.; w Grodźcu (gm. Jasienica) kaplica rodowa Zobla z XIX w.; w Wędzinie (gm. Ciasna), Koszęcinie – kaplice rodowe.

Pierwsze cmentarze powstawały na terenach poświęconych, najczęściej w obrębie ogrodzenia kościoła. Zakładano je do końca XVIII w. Charakteryzowały się nieregularnym (przypadkowym) układem mogił. Do naszych czasów zachowało się ok. 100 pierwotnych założeń cmentarnych zlokalizowanych przy kościołach. Do najstarszych, z XIII w., zachowanych cmentarzy przykościelnych należą m.in.: cmentarz w Simoradzu (gm. Dębowiec) przy kościele p.w. św. Jakuba, Lesznej Górnej (gm. Goleśzów), Karchowicach (gm. Zbrosławice), Syryni (gm. Lubomia), Lelowie, Dankowie (gm. Lipie).

Na przełomie XVIII i XIX w. ze względów sanitarnych i ekonomicznych rozpoczęto likwidację cmentarzy przykościelnych i zaczęto zakładać cmentarze na wydzielonych terenach podmiejskich. Nowe nekropolie charakteryzowały się uporządkowanym układem przestrzennym, najczęściej na planie prostokąta, z alejami na osi prowadzącymi od bram wjazdowych do kaplic lub krzyży. Najbardziej rozbudowany układ miały cmentarze miejskie.

Najstarsze zachowane cmentarze ewangelicko-augsburskie pochodzą dopiero z XIX w. Zazwyczaj zakładane były przy dawnych domach modlitw, z których po rozbudowie i dobudowie wieży tworzone kaplice cmentarne. Kaplice w większości stanowią punkt centralny cmentarza. Mogiły lokalizowane są w kwaterach lub w układzie swobodnym. Cmentarze ewangelickie znajdują się m.in. w Molnej (gm. Ciasna), w Katowicach.

Cmentarze żydowskie w większości zakładane w miastach otoczone były wysokimi murami, w których obrębie znajdowały się budynki o specjalnym przeznaczeniu. Do dnia dzisiejszego zachowały się m.in. w Katowicach, Gliwicach, Lublińcu i Krzepicach.

Do najciekawszych XIX-wiecznych cmentarzy województwa śląskiego należą m.in.: cmentarz „Mater Dolorosa” w Bytomiu przy ul. Piekarskiej (kaplica cmentarna, mauzoleum Goetzlerów, mauzoleum Hakuby, kaplica grobowa Garusów, kaplica grobowa Schastoków, rzeźba nagrobna, mur, ogrodzenie z bramami); cmentarz komunalny w Cieszynie z 1891 r. zrealizowany według planów Leopolda Hutka i Markusa Dolfi (regularny układ przestrzenny typu parkowego z dużym, neobarokowym budynkiem bramnym), Cmentarz Centralny w Gliwicach przy ul. Kozielskiej; cmentarz w Bielsku-Białej.

Wiele założeń cmentarnych zarówno rzymskokatolickich, jak i żydowskich (np. Bielsko-Biała, Cieszyn, Częstochowa, Janów, Krzepice, Żarki, Zabrze) i ewangelickich (np. Bielsko-Biała) jest wpisanych do rejestru zabytków.

d) Kamienne krzyże pokutne

Krzyże pokutne rozsiane są po całej zachodniej Europie. Górny Śląsk leży na wschodniej granicy ich występowania. Zachowane krzyże na terenie województwa śląskiego pochodzą z wieków XIII–XIX. Wykonane z piaskowca lub granitu stanowią milczący dowód popełnionej zbrodni. Zwyczaj stawiania krzyży dotarł na Śląsk z Niemiec i Czech. Zachowane krzyże pokutne znajdują się m.in. w Mikołowie-Bujakowie, Bytomiu-Łagiewnikach, Grzegorzowicach, Lekartowie, Lyskach, Łaziskach, Olzie, Rogowie (2 krzyże), Rudyszwałdzie, Rydułtowach (2 krzyże), Sośnicowicach, Studzionce (2 krzyże), Syryni, Wodzisławiu Śląskim (4 krzyże) i Żorach.

e) Kapliczki, krzyże i figury przydrożne

Kapliczki, krzyże i figury przydrożne (mała architektura sakralna) w województwie śląskim należą do najpiękniejszych dzieł sztuki rodzimej. Związane nierozdzielnie z krajobrazem są nie tylko formą sztuki ludowej, ale przede wszystkim dowodem ciągłej tradycji i wiary poprzednich pokoleń. Kapliczki i krzyże przydrożne były zaczątkiem budowy kościołów parafialnych. Krzyże spełniały swe podstawowe funkcje: atropoiczne, memoratywne i sakralizujące. Upamiętniają również miejsce, gdzie dawniej stała świątynia, miejsce potyczek itd. Ich największy rozkwit przypadł na XVIII i XIX w. Obecność figur, krzyży przydrożnych i kapliczek w Polsce będącej pod zaborami urosła niemal do rangi symbolu narodowego.

Formy kapliczek na terenie Śląska ulegały wyraźnym zmianom pod wpływem zmian stylowych w architekturze. Uwidocznia się to przede wszystkim w kapliczkach domkowych – w kształcie szczytów, dachów, hełmów, sposobie podziałów pionowych i w zdobnictwie.

Najczęściej na terenie województwa śląskiego spotyka się kapliczki i figury św. Jana Nepomucena. Na niektórych obszarach województwa śląskiego występują charakterystyczne dla nich przedstawienia i formy kapliczek, np. przedstawienie Chrystusa upadającego pod krzyżem, co związane jest z oddziaływaniem sanktuarium w Kalwarii Zebrzydowskiej (miejscowość w województwie małopolskim), a krzyże i figury przydrożne z wizerunkiem Chrystusa malowanym na blasze związane z opactwem cystersów w Rudach.

8) ARCHITEKTURA DREWNIANA

a) Kościoły drewniane

Kościoły drewniane zachowane do dziś w województwie śląskim wznoszone były według miejscowych tradycji. Najstarsze z nich pochodzą z XV w., jak np. świątynie w Księżym Lesie (1494 r.) czy Poniszowicach (1499).

Kościoły wznoszono na prostym planie, który złożony był z trzech elementów o kwadratowych lub prostokątnych rzutach: nawy, prezbiterium i wieży. Wieża, która pełniła funkcję dzwonnicy była budowana nad wejściem głównym, niekiedy stawiano ją osobno (np. kościół z Syryni, dzisiaj Katowice, 1510; Poniszowice). Stosowano konstrukcję zrębową, wieże często miały konstrukcję słupową, ściany budowli szalowano deskami lub pokrywano gontem, dachy były dwuspadowe. Często stosowano tzw. soboty, czyli podcienia obiegające budowlę. Ten prosty typ wywodzi się z murowanych kościołów gotyckich. Za ich przykładem po 1510 r. zaczęto wprowadzać ostrołukowe obramienia otworów, trójbocznie zakończone prezbiterium, bardziej strzeliste dachy wież i sygnaturek (np. Łaziska Rybnickie, 1579). Wpływ renesansu i manieryzmu zauważalny jest w zdobnictwie (np. odrzwia i stalle kościoła w Boronowie). W okresie baroku wieże i sygnaturki nakrywano baniastymi hełmami (np. Bełk, 1753; Bielowicko, 1701). W XIX w. zaprzestano wznoszenia kościołów drewnianych, częstokroć rozbierano je, by w ich miejscu wznieść nowe świątynie murowane. Sytuacja ta

miała miejsce także w XX w. Aby ustrzec kościoły przed zniszczeniem, przenoszono je na inne miejsca (np. z Knuruwa do Chorzowa, z Przyszowic do Istebnej).

Na terenie województwa śląskiego licznie występują kościoły drewniane. Zachowało się około 100 obiektów (w tym kaplice i dzwonnice wolno stojące), w większości wpisane do rejestru zabytków. W licznych kościołach drewnianych województwa śląskiego zachowały się polichromie, ołtarze, obrazy i rzeźby o bardzo dużej wartości artystycznej.

b) Architektura drewniana świecka

Tradycyjna zabudowa drewniana, najczęściej o konstrukcji zrębowej, z wysokim czterospadowym dachem, wznoszona była jeszcze do końca XIX w., lecz jako forma zanikająca. Duże skupiska budownictwa drewnianego (np. chałupy, stodoły, budynki gospodarcze, karczmy) występują na terenach górskich, m. in. w Wiśle (chałupy, zameczek myśliwski), Istebnej (np. chałupa Kawuloków, koniec XIX w.), Koniakowie (chałupy), Milówce (np. chałupa o konstrukcji zrębowej z 1739 r.), Jeleśni (np. karczma z XVIII w.). Z kolei w powiecie raciborskim zachowało się dużo spichlerzy (np. Bieńkowice, Bojanów, Bolesław, Krzanowice) i lamusów drewnianych z XVIII i XIX w. (np. Bieńkowice, Bolesław, Borucin, Krzanowice, Ligota Książęca, Sudół). Jeden z najpiękniejszych drewnianych spichlerzy folwarcznych, jakie budowano w XIX w., zachował się w Strzybniku – o konstrukcji zrębowej i sumikowo-łątkowej, trzykondygnacyjny, kryty dachem mansardowym. W powiecie pszczyńskim budowano wieloboczne stodoły o sochowo-ślemieniowej konstrukcji dachu (np. stodoła z Kryr w Pszczynie, stodoły z Kobióra w Chorzowie).

Pojedyncze obiekty świeckiego budownictwa drewnianego zachowane są przede wszystkim w północnej i północno-wschodniej części województwa. Stosunkowo najwięcej tradycyjnej zabudowy drewnianej znajduje się m.in. w granicach Kłomnic, Irządz i Szczekocin. Ciekawym zjawiskiem jest występowanie zagród „okólnych” (np. gm. Niegowa) oraz dziewiętnastowiecznych zespołów drewnianych stodoł, lokalizowanych poza obrębem zagrody, na terenach tzw. wspólnot (np. Lelów, Mstów, Olsztyn, Żarki).

W różnych rejonach województwa zachowało się kilka młynów wodnych (np. Złoty Potok) oraz drewniana zabudowa małomiasteczkowa (np. Wilamowice, Żarki.).

W rejonie Żywca i Milówki znajdują się drewniane obiekty projektowane przez Karola Pietschkę – nadwornego architekta Habsburgów, pochodzące z 2. połowy XIX w., są to głównie leśniczówki i gajówki (np. Złatna), a także kościoły (np. Cięcina).

9) ZAŁOŻENIA REZYDENCJONALNE

Założenia rezydencjonalne województwa są zróżnicowane pod względem epoki, w której powstały, i stylu, który reprezentują. W wielu z nich siedziba (pałac) powstała w wyniku przebudowy obiektów wcześniejszych, najczęściej zamku, a park został założony na terenach otaczających zamek (np. Chałupki, Pszczyna, Żywiec). Część obiektów powstała na surowym korzeniu, ale i ona z upływem czasu była przebudowywana.

Na terenie województwa w zasadzie nie zachowały się obiekty o czystej formie barokowej. Styl ten z niewielkimi późniejszymi zmianami reprezentują m.in. rezydencje w Czechowicach Południowych (Czechowice Dziedzice), Gzichowie (Będzin), Irządzach, Kruszynie. Cechy barokowego założenia, pomimo późniejszej rozbudowy, można również odczytać w założeniu w Siemianowicach Śląskich.

W XVIII i XIX w. większość wcześniejszych rezydencji została przekomponowana – zgodnie z nowymi prądami artystycznymi – w układy krajobrazowe o różnych odmianach i formach.

Do naszych czasów najliczniej zachowały się założenia rezydencjonalne o formach nadanych im w 2. połowie XIX w. oraz na przełomie wieków XIX i XX. Był to okres powrotu do stylów historycznych. Wznoszone lub przebudowywane wówczas pałace

przybierały formy neoromańskie, neogotyckie, neorenesansowe, neobarokowe i neoklasycystyczne (np. Brynek, Miechowice, Nakło – gm. Świerklaniec, Pławniowice, Promnice, Rudy). Towarzyszyły im parki krajobrazowe: romantyczne, neoklasycystyczne, naturalistyczne, często przechodzące w krajobraz komponowany całego dominium (np. Koszęcin, Świerklaniec). Bardzo interesującym przykładem połączenia założenia rezydencjonalnego i terenów sąsiednich w naturalistyczną kompozycję krajobrazową jest Złoty Potok.

W województwie śląskim zidentyfikowano ok. 250 obiektów rezydencjonalnych, w tym:

- blisko 100 założeń pałacowo-parkowych, w tym wybitne zespoły o charakterze barokowym [Bycina – XVIII w., Czechowice, Gzichów (obecnie w granicach Będzina),] Kruszyna – XVII w., Sośnicowice, Szczekociny] i krajobrazowym, z których 6 zostało określonych jako obszary krajobrazu komponowanego (np. Koszęcin, Pszczyna, Repty, Rudy, Świerklaniec, Żywiec),
- blisko 150 założeń dworsko-parkowych oraz liczne założenia folwarczne.

10) ZAŁOŻENIA ZIELENI O CHARAKTERZE PUBLICZNYM

Znaczący rozwój założeń zieleni o charakterze publicznym przypada na wiek XIX i należy go wiązać z rozwojem miast. Zazwyczaj przybierały one formy krajobrazowe, a w okresie późniejszym modernistyczne. Można je podzielić na założenia ogólnodostępne i założenia o specjalnym przeznaczeniu. Wśród założeń ogólnodostępnych wyróżniono:

- parki miejskie - 15 obiektów, największe ich skupisko znajduje się na terenie XIX-wiecznego okręgu przemysłowego, np. Bytom, Katowice, Mikołów, Siemianowice Śląskie,
- parki przy kościele – 2 obiekty, Istebna, Przylęg.

Do założeń o specjalnym przeznaczeniu zaliczono:

- parki uzdrowiskowe – 3, Goczałkowice, Jastrzębie Zdrój, Ustroń,
- parki sanatoryjne – 1, Rajcza,
- parki szpitalne – 12 obiektów, np. Chorzów, Koziegłowy, Rudy, Rybnik, Rydułtowy, Siemianowice Śląskie, Tarnowskie Góry, Zabrze,
- kalwarie – 2 obiekty, Katowice-Panewniki, Piekary Śląskie.

II. WPŁYWY INNYCH OŚRODKÓW METROPOLITARNYCH NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ KRAJOBRAZU KULTUROWEGO REGIONU

W ciągu wieków na terenie województwa śląskiego nie powstał żaden silny ośrodek metropolitalny kształtujący wizerunek kulturowy tego obszaru. Przez wieki, w zależności od sytuacji geograficzno-politycznej, poszczególne obszary województwa podlegały zróżnicowanym wpływom. W wiekach średnich były to wpływy trzech silnych regionów: Śląska (Wrocław), ziemi krakowskiej (Kraków) oraz Czech i Moraw (Praga, Opawa). W okresie późniejszym zaznaczyły się wpływy niemieckie i austriackie.

Wpływy czesko-morawskie widoczne były przede wszystkim w okresie średniowiecza i wynikały z przynależności tych terenów do Czech i Moraw. Najstarszy zabytek architektury murowanej na Śląsku, jakim jest kaplica św. Mikołaja w Cieszynie, należy do znanego kręgu rotund rozsianych dość licznie w Czechach i na Morawach, dla których prototypem była zapewne pierwotna katedra św. Wita na Hradczanach w Pradze. Kolejnym przykładem wpływów czesko-morawskich jest późnogotycki kościół w Gliwicach p.w. Wszystkich Świętych. Wpływ szkoły parlerowskiej (Praga) daje się zauważyć również w rzeźbie gotyckiej, m.in. na masywnym krenelażu wieży zamkowej w Cieszynie – dekoracja

rzeźbiarska w postaci heraldycznego orla piastowskiego na Wieży Piastowskiej oraz rzeźba kamienna *Madonny z Dzieciątkiem* w Cieszynie.

Kontakty Górnego Śląska z ziemią krakowską owocowały kontaktami kulturalnymi z innymi krajami (wpływy w architekturze). Przybywało tu wielu włoskich i niemieckich muratorów. Idea tworzenia klasztorów dominikańskich na Górnym Śląsku wyszła z Krakowa już w 1225 r., a wspólnoty założone w Raciborzu, Cieszynie należały potem, przez wieki średnie, do polskiej prowincji dominikańskiej. Również budownictwo cysterskie (Rudy, 1255) wykazuje cechy wczesnogotyckiej architektury realizowanej na ziemiach krakowskich, skąd przybyli cystersi (Jędrzejów), powiązani z burgundzkim Morimondem. Kościół w Rudach porównywany jest również do tzw. gotyku katedralnego wywodzącego się z Francji przy zachowaniu wielu cech romańskich. Wpływ sztuki krakowskiej widoczny jest także w gotyckim malarstwie sztalugowym zachowanym w województwie śląskim, m.in. na tryptyku w kościele w Wielowsi (1430), malowidłach ołtarza św. Mikołaja w Zarzeczcu (1440), pozostałościach ołtarza w Żywcu, tryptyku św. Mikołaja w Wilczycy Górnej oraz *Ogrodzie mistycznym* w Bziu Zameckim.

Pojawienie się myśli reformacyjnych w XVI w. miało znaczący wpływ na późniejszą sztukę i architekturę Górnego Śląska. Pierwsze kościoły protestanckie nawiązywały do form gotyckich, np. kościół św. Wawrzyńca w Orzeszu (1590). Natomiast w okresie baroku jeden z sześciu na Śląsku tzw. kościołów Łaski wybudowano w Cieszynie. Cieszyński protestancki kościół Jezusowy (ukończony w 1750 r.) nawiązuje do wzorów morawsko-czeskiego jezuickiego baroku, tyle że pozbawionego wszelkich akcentów malowniczej, plastycznej artykulacji, tworząc tym sposobem ascetycznie prosty „antybarok”. Późniejsze realizacje powstawały już w duchu form klasycyzmu, m.in. w Bielsku, Goleszowie, Jaworzu, Wiśle, Ustroniu.

Najwybitniejszym pomnikiem architektury barokowej w województwie jest zespół klasztorny paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Jego przebudowa w XVII i XVIII w. była dziełem artystów związanych z głównymi ośrodkami kulturalnymi Rzeczypospolitej (mecenat artystyczny dworu królewskiego i dworu magnackiego).

Wraz z rozwojem przemysłu górnośląskiego w XIX w. nastąpił tutaj napływ ludności wyznania ewangelickiego z Prus. Powstawały nowe parafie, czego przykładem mogą być Bytom-Miechowice ze znaną fundacją charytatywną Ewy Thiele-Winckler (Matka Ewa), kościoły w Mikołowie, Siemianowicach Śląskich, Świętochłowicach, Żorach, a przede wszystkim w Katowicach. Kościół ewangelicki w Katowicach (połowa XIX w.) jest dziełem znakomitych architektów ze szkoły poschinklowskiej Richarda Lucae i Augusta Sollera. W tym czasie również w Bielsku powstało wybitne dzieło wiedeńskiego architekta Heinricha Ferstla – przebudowa józefińskiego kościoła ewangelickiego w duchu neogotyckim. Kościoły protestanckie budowane w 2. połowie XIX w. powstawały podług norm budownictwa ewangelickiego, ustalonego przez tzw. Regulatyw z Eisenach w 1861 r. Ich ukształtowanie zależało w pewnym stopniu od uwzględnienia wymogów liturgicznych tego wyznania.

Zarówno ruch reformatorski, jak i przynależność części terenów obecnego województwa śląskiego do Prus miały istotny wpływ na krajobraz artystyczny regionu. Rozwój przemysłu w XIX w., a wraz z nim rozbudowa miast śląskich spowodowały przyływ budowniczych i projektantów pochodzenia niemieckiego. Projekty kościołów i budynków sprowadzane były często z Berlina czy Monachium. Wpływ sztuki niemieckiej widoczny jest najbardziej w architekturze międzywojennej Gliwic (np. dom jedwabiu E. Mendelsohna), w Zabrze (np. kościół św. Józefa D. Böhma) czy w Bytomiu (np. sala koncertowa H. Poelziga).

Śląsk Cieszyński pozostający w XIX w. pod panowaniem austriackim znajdował się pod znacznym wpływem sztuki wiedeńskiej. Przełom wieków XIX i XX przyniósł wiele

przykładów architektury o wystroju historycznym, neostylowym i secesyjnym w Bielsku-Białej, Cieszynie zwanym „małym Wiedniem” oraz w Skoczowie.

Zwrot w dziedzinie sztuki i kultury nastąpił po roku 1920, kiedy część Górnego Śląska wróciła do macierzy. Zaczęto wznosić, wg projektów architektów krakowskich, gmachy użyteczności publicznej, m.in. Urząd Wojewódzki w Katowicach (Kazimierz Wyczyński, Ludwik Wojtyczko, Stefan Żeleński, Piotr Jurkiewicz), Polskie Seminarium Nauczycielskie w Bielsku-Białej (Sławomir Odrzywolski).

II.1. TWÓRCY EUROPEJSKY DZIAŁAJĄCY NA TERENIE WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Od XVIII do XX w. na terenie województwa śląskiego działali znani europejscy twórcy, m.in.:

- pochodzenia austriackiego: Max Fabiani, Franciszek von Gruber, Johann Melchior Österreich, Camill Sitte,
- pochodzenia niemieckiego: Dominikus Böhm, Karl Henrici, Ernest Wilhelm Knippel, Peter Joseph Lenne, Erich Mendelsohn, Gustaw Meyer, Hans Poelzig, Karol Fryderyk Schinkel, Bruno Taut, Emil i Georg Zillmanowie,
- pochodzenia włoskiego: Franciszek Maria Lanci,
- pochodzenia francuskiego: Hipolit Aleksander Destailleur, Emanuel Fremiet, Hektor Lefel,
- pochodzenia polskiego: Stefan Celichowski, Walerian Kronenberg, Franciszek Krzywda-Polkowski, Tadeusz Michejda, Sławomir Odrzywolski, Karol Pietschka, Józef Pomian-Pomianowski, Jan Raszka, P.R. Salmann, Franciszek Szanior, Adolf Szyszko-Bohusz, Ludwik Wojtyczko.

III. ELEMENTY NIEMATERIALNE WPLYWAJĄCE NA OBRAZ REGIONU

1) ZRÓŻNICOWANIE ETNOGRAFICZNE

Dzisiejsze województwo śląskie obejmuje fragmenty ziem śląskiej i małopolskiej. Według Z. Kłodnickiego ziemie województwa śląskiego zamieszkują następujące grupy etnograficzne:

1. Ślązacy zamieszkują zachodnią część województwa śląskiego:

- grupa bytomsko-rozbarska, ludność nazywana też Górzanami; zamieszkuje okolice Bytomia, Gliwic, Piekar Śląskich, Rudy Śląskiej, Siemianowic Śląskich, Tarnowskich Gór,
- Opolanie, podgrupa Kobylorze; mieszkają na zachodzie województwa na terenie powiatu pyskowskiego,
- Lachy śląskie, Dolanie; zamieszkują południowo-zachodni fragment powiatów wodzisławskiego i raciborskiego,
- Raciborzanie i Krawaki; reprezentują okolice Raciborza,
- Wałasi; zamieszkują okolice Cieszyna i Skoczowa,
- Górale śląscy; występują w tzw. Trójwsi beskidzkiej: w Istebnej, Jaworzynce, Koniakowie i okolicach,
- grupa pszczyńsko-rybnicka; występuje w okolicach Pszczyny, Rybnika i Żor.

2. Małopolanie zamieszkują wschodnią część województwa:

- Górale żywieccy zamieszkują góryste okolice Bielska-Białej i Żywca,
- Krakowiacy zachodni; żyją w powiatach częstochowskim, myszkowskim, zawierciańskim, części południowej i południowo-wschodniej kłobuckiego oraz na terenie Zagłębia Dąbrowskiego,

- Wilamowiczanie; odrębna grupa etnograficzna wywodząca się z przybyłych w XIII w. Flamandów, żyje wśród Krakowiaków zachodnich w okolicach Wilamowic.
3. Sieradzanie zamieszkują północno-wschodni skrawek województwa przemieszczeni z ugrupowaniem Małopolan.

Odrębnym zjawiskiem etnograficznym są grupy osadnicze, takie jak:

- Żydzi. Osiedlili się tutaj już w XII–XIII w., głównymi ośrodkami ich kultury stały się Bielsko, Cieszyn, Łelów, a w późniejszych wiekach wraz z rozwojem przemysłu również Królewska Huta (dzielnica Chorzowa), Katowice, Sosnowiec, Będzin, Czeladź, Pilica. Po I wojnie światowej większość wyemigrowała do Prus, pozostawiając po sobie dziedzictwo kultury.
- Cyganie. Na początku XX w. z Rumunii przywędrowała grupa Kelderaszów, która osiedliła się w Bytomiu, Rudzie Śląskiej i Katowicach, oraz po II wojnie światowej z terenów Niemiec nieliczna grupa Sintów, która zamieszkała w Siemianowicach Śląskich.
- Przesiedleńcy z dawnych kresów II RP, skupieni w miejskich ośrodkach, w szczególności w Gliwicach i Bytomiu, a także w Katowicach i Zabrzu.
- Nowi osadnicy przybyli po II wojnie światowej z Polski centralnej w wyniku migracji zarobkowych.

Tożsamość kulturową regionu wyznaczają obok czynników materialnych wartości niematerialne: kultura duchowa i społeczna, znajdujące odzwierciedlenie w wierzeniach, języku, obrzędowości, obyczajach i zwyczajach.

Na terenie województwa śląskiego w przeważającej większości mamy do czynienia z dialektem śląskim, na którego kształtowanie największy wpływ wywarł język czeski. Dialekt ten występuje na dużym obszarze Polski południowo-zachodniej oraz na małym skrawku Słowacji i Czech w rejonie Zaolzia. Dialekty śląskie wg Alfreda Zaręby dzielą Śląsk na tzw. Śląsk Południowy i Północny. W obrębie województwa do dialektów Śląska Południowego zaliczyć można:

- dialekt jabłonkowski; występuje w tzw. Trójwsi beskidzkiej: w Wiśle, Istebnej, Koniakowie,
- dialekt cieszyński; okolice Cieszyna, Skoczowa, Brennej po Jaworze,
- dialekty z pogranicza czeskiego:
 - dialekty północne; występują w powiecie raciborskim na zachód od Odry,
 - dialekty łaskie; spotykane w okolicach Krzanowic, Pietrowic Wielkich, (południowo-zachodni fragment powiatu raciborskiego),
- dialekty gliwickie:
 - dialekty centralne; występują na terenie aglomeracji górnośląskiej na zachód od rzeki Brynicy, obejmują powiaty mikołowski, pyskowicki, rybnicki,
 - dialekty z pogranicza śląsko-małopolskiego; obejmują zasięgiem Katowice, Tychy, powiat pszczyński,
 - dialekty z pogranicza gliwicko-opolskiego; występują w powiatach tarnogórskim i lublinieckim.

Dialekty te graniczą od północy i wschodu z dialektami małopolskimi; wschodnia granica dialektów śląskich przebiega między Sycowem a Kępem, dalej linią na wschód od Kluczborka, Olesna, Lublińca, Zabrze, Pszczyny, na zachód od Bielska-Białej i dalej na południe do Istebnej, Koniakowa i Czadcy. Na północ od Częstochowy przemieszane są gwary sieradzkie z małopolskimi. Od południowego zachodu i południa dialekty śląskie graniczą z obszarem językowym czeskim i słowackim.

Współcześnie zanikają tradycyjne gwary wiejskie, a nowe gwary miejskie tworzą się w silniejszej więzi z ogólną polszczyzną niż z podłożem regionalnym. Jedynie dialekty

gliwickie, w szczególności odmiany centralne, w przeważającej części pełnią w swoim regionie funkcję języka potocznego.

Poprzez folklor (czyli formę przekazów ustnych) społeczność wyrażała swój światopogląd, twórczość, wzorce zachowań. Podobnie jak obrzędowość folklor, korzystając z różnych form: pieśni, opowiadań, przysłów, bajek itp., utrwalał więź międzyludzką. Koncentrował się na treściach etycznych, moralnych, patriotycznych i nadal funkcjonuje w życiu codziennym.

Na obszarze województwa śląskiego przetrwało do dziś wiele skarbów kultury ludowej, oprócz zabytków architektury i sztuki ludowej kultywuje się niektóre obrzędy i zwyczaje, występuje bogactwo folkloru muzycznego.

Decydujące o specyfice regionu wartości niematerialne stanowią część dziedzictwa kulturowego, z którą stykamy się również współcześnie w życiu codziennym. Przykładem może być obrzędowość doroczna, która najdłużej oparła się upływowi czasu, choć już nie jest tak barwna jak dawniej. Spośród wielu obrzędów, które zachowały się do dzisiaj, do najbardziej znanych należą m. in.: wielkanocny konny objazd pól w Pietrowicach Wielkich koło Raciborza, wielkanocne odwiedzanie domów w Syryni przez tzw. kompaników, podczas świąt Bożego Narodzenia kołędują współczesne grupy obrzędowe, takie jak: Mikołaje z ziemi pszczyńskiej i Beskidu Śląskiego; Dziady i Szlachcice ze Zwardonia, a na Górnym Śląsku odgrywane jest widowisko „Herody”. W zapusty w okolicach Gliwic i Raciborza odbywa się „wodzenie niedźwiedzia”. Innym zwyczajem wieńczącym ostatnie chwile karnawału (mięsopestu) jest nadal praktykowany babski comber (ongis był zabawą karnawałową kobiet, której głównym celem było wprowadzanie młodych, świeżo poślubionych mężatek w poważny stan małżeński). Nadejście wiosny świętuje się na Górnym Śląsku paląc lub topiąc marzannę (bądź męskiego odpowiednika marzanioka), a także chodząc z gaikiem.

Inną częścią składową dziedzictwa kulturowego i jednocześnie wyznacznikiem tożsamości regionalnej jest strój ludowy (rozpatrywany w szerszym kontekście niż tylko jako element kultury materialnej). Na terenie województwa, a zwłaszcza na Górnym Śląsku, są jeszcze miejsca, gdzie przedstawicielki starszego pokolenia do tej pory nie rozstały się ze swoim tradycyjnym chłopskim strojem i noszą go na co dzień i od święta. Młodsze kobiety, dziewczęta oraz mężczyźni wkładają go czasem na uroczyste okazje. Jednak obecnie strój regionalny najczęściej zdobi jedynie artystów z grup folklorystycznych. Dawniej noszenie stroju manifestowało przynależność etniczną, kulturową i narodową. Na obszarze województwa śląskiego wyróżnić można następujące odmiany strojów regionalnych:

- strój bytomski (zwany czasem rozbarskim lub górzańskim),
- strój Górali śląskich,
- strój Lachów śląskich (całkowicie zaginiony),
- strój cieszyński (zwany też wałaskim),
- strój pszczyński,
- strój rybnicki,
- strój żywiecki,
- strój raciborski,
- strój siewiersko-będziński,
- strój częstochowski,
- strój mieszkańców powiatu lublinieckiego,
- strój wilamowicki,
- strój kolonistów bielskich.

Stroje te wyróżniają się bogactwem odmian, a w ich obrębie różnorodnością wersji oraz różnorodnością charakterystycznych elementów dekoracyjnych. Ta różnorodność wynika z kolei

nie tylko z odmiennych losów politycznych poszczególnych części omawianych ziem, ale w głównej mierze z ich gospodarczego oraz fizjograficznego zróżnicowania. Odmiany te zasięgiem występowania związane są z granicami historycznych ziem-księstw i państw stanowych.

W wyniku migracji ludności po I, a zwłaszcza po II wojnie światowej oraz wskutek rozwoju przemysłu i komunikacji na niespotykaną wcześniej skalę nastąpiło wymieszanie się ludności, a z nim różnych zjawisk etnograficznych. Dość daleko posunęły się unifikacja i zanik kultury ludowej. Zjawisko to najbardziej jest widoczne w pobliżu większych aglomeracji miejskich i okręgów przemysłowych (GOP, okolice Bielska-Białej i Częstochowy).

Istnieją jednak dość dobrze zachowane oazy kultywowanego nadal folkloru, a w regionach, gdzie znajdują się większe naturalne przeszkody (w tym przypadku góry), sprzyjające pewnej lokalnej izolacji ludności, folklor i sztuka ludowa żyją autentycznym życiem.

2) SANKTUARIA I DROGI PIELGRZYMEK

Ruch pielgrzymkowy w województwie śląskim nasilił się dopiero w 2. połowie XIX w. Głównym miejscem, do którego zmierzali Ślązacy, była Jasna Góra w Częstochowie. Pielgrzymujący tam po drodze zatrzymywali się w Gidlach. Pielgrzymowano również do sanktuariów w Piekarach Śląskich, na Górze Świętej Anny oraz w Kalwarii Zebrzydowskiej, najstarszego na ziemiach polskich. Celem pielgrzymek były również Bardo i Czerna.

Na terenie województwa śląskiego znajdują się następujące miejsca kultu religijnego:

- Jasna Góra – pomnik historii,
- sanktuaria ponadregionalne – 4 obiekty (Piekary Śląskie, Pszów, Turza Śląska i Żarki-Leśniów),
- sanktuaria regionalne – 9 obiektów (Bujaków, Święta Anna, Chorzów, Jankowice Rybnickie, Kamyk, Mstów, Lubecko, Rudy, Racibórz),
- sanktuaria diecezjalne – 18 obiektów (Częstochowa – 4, Dąbrowa Górnicza, Dąbrowa Górnicza-Gołonóg, Bielsko-Biała, Rychwałd, Koziegłówki, Myszków-Mrzyglód, Będzin-Syberka, Dąbrowa-Górnicza Strzemieszyce, Jaworzno, Ogrodzieniec, Pilica-Biskupice, Sosnowiec, Sosnowiec-Zagórze, Wojkowice Kościelne),
- sanktuaria lokalne – 13 obiektów (Katowice-Bogucice, Cieszyn, Chybie, Kończyce Małe, Pierściec, Szczyrk „na górze”, Częstochowa – 2, Rybna, Wąsosz, Zawiercie-Skarżyce, Lelów, Pietrowice Wielkie),
- miejsca szczególne, ale nie sanktuaria – 3 obiekty (Katowice-Panewniki, Gliwice, Skoczów).

3) MIEJSCA UPAMIĘTNIAJĄCE WYDARZENIA HISTORYCZNE

Celem ochrony pamięci jest zachowanie i utrwalenie wszelkich znaczących dla tożsamości narodowej wydarzeń, faktów, postaci z dziejów państwa i narodu polskiego, walk o zjednoczenie i niepodległość. Do miejsc upamiętniających wydarzenia historyczne należą m.in.:

- Szlak Husarii Jana III Sobieskiego – Będzin, Piekary, Gliwice, Racibórz, Rudy, Krzanowice
- kopiec wyzwolenia w Piekarach Śląskich,
- wieża spadochronowa w Katowicach,
- radiostacja w Gliwicach,
- szlak męczenników oświęcimskich – Ćwiklice, Pszczyna, Żory, Rybnik.

ZAŁĄCZNIK 2

SZLAKI KULTUROWE

Szlak Architektury Drewnianej

W 2002 r. na wniosek marszałka województwa śląskiego powstał Szlak Architektury Drewnianej. Na szlaku jest 5 pętli, łączy przede wszystkim najciekawsze przykłady drewnianej architektury sakralnej – od wieku XVI po okres dwudziestolecia międzywojennego (kościół św. Jadwigi w Zabrze-Porębie), obydwie skanseny: Górnośląski Park Etnograficzny i Zagrodę Wsi Pszczyńskiej, oraz ciekawe przykłady drewnianej architektury świeckiej – Dom Tkacza w Bielsku-Białej i starą karczmę w Jeleśni. Jego trasa główna łączy się z podobnym szlakiem w województwie małopolskim.

- Pętla Częstochowska: Częstochowa – Olsztyn – Zrębice – Janów – Żarki – Koziegłowy – Cynków – Woźniki – Sośnica – Koszęcin – Boronów – Bór Zapilski – Truskolasy – Kłobuck – Mokra – Miedźno – Częstochowa (180 km). Pętla ma połączenie z trasą główną przez Koszęcin i Pętłą Gliwicką (Sośnica – Miasteczko Śląskie – Tarnowskie Góry – Gliwice).

- Pętla Gliwicka: Gliwice – Ostropa – Smolnica – Sośnicowice – Sierakowice – Rudziniec – Poniszowice – Paczyna – Zacharzowice – Sieroty – Zacharzowice – Łubie – Księży Las – Szalsza – Gliwice – Zabrze – Ruda Śląska – Halemba – Paniowy – Borowa Wieś – Bojków – Żernica – Smolnica – Ostropa – Gliwice (160 km). Pętla jest fragmentem trasy głównej i ma połączenie z Pętłą Częstochowską (Szalsza – Tarnowskie Góry – Koszęcin) i z Pętłą Rybnicką (Żernica – Wilcza lub Paniowy – Bełk).

- Pętla Rybnicka: Rybnik – Wielopole – Ochojec – Wilcza – Czerwionka-Leszczyny – Bełk – Palowice – Żory – Szeroka – Jastrzębie Zdrój – Gołkowice Rybnickie – Chwałowice – Ligocka Kuźnia – Rybnik (130 km). Pętla ma połączenie z Pętłą Gliwicką (Wilcza – Żernica i Bełk – Paniowy) oraz z Pętłą Pszczyńską (Jastrzębie Zdrój – Pielgrzymowice).

- Pętla Pszczyńska: Pszczyna – Ćwiklice – Grzawa – Miedźna – Góra – Jawiszowice – Wilamowice – Stara Wieś – Bestwina – Bielsko-Biała-Komorowice – Jasienica – Bielowicko – Skoczów – Ogrodzona – Zamarski – Kończyce Wielkie – Kaczyce – Zebrzydowice – Pielgrzymowice – Strumień – Wisła Mała – Łąka – Pszczyna (135 km). Pętla jest fragmentem trasy głównej i ma połączenie z Pętłą Rybnicką (Pielgrzymowice – Jastrzębie Zdrój lub Zebrzydowice – Gołkowice) oraz odcinek wspólny z Pętłą Beskidzką (Bielsko-Biała Komorowice – Skoczów).

- Pętla Beskidzka: Bielsko-Biała-Komorowice – Bielowicko – Skoczów – Ustroń Nierodzim – Wisła – Istebna – Koniaków – Laliki Pochodzita – Milówka – Cięcina – Żywiec – Łodygowice – Bielsko-Biała-Mikuszowice – Bielsko-Biała centrum (120 km). Pętla jest fragmentem trasy głównej i ma odcinek wspólny z Pętłą Pszczyńską (Bielsko-Biała Komorowice – Skoczów).

ZAŁĄCZNIK 3

MUZEA O CHARAKTERZE REGIONALNYM, KTÓRYCH ORGANIZATOREM JEST WOJEWÓDZTWO ŚLĄSKIE

- Bielsko-Biała – Muzeum w Bielsku-Białej
- Bytom – Muzeum Górnośląskie
- Chorzów – Górnośląski Park Etnograficzny
- Katowice – Muzeum Śląskie
- Pszczyna – Muzeum Zamkowe w Pszczynie
- Zabrze – Muzeum Górnictwa Węglowego

ZAŁĄCZNIK 4

WOJEWÓDZKI PARK KULTURY I WYPOCZYNKU¹⁰

Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku powstał z inicjatywy gen. Jerzego Ziętka. Projekt założenia urbanistycznego opracował Władysław Niemirski. Park ma powierzchnię około 630 ha. Obszar parku charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą terenu, znacznym zróżnicowaniem warunków siedliskowych i bogactwem gatunkowym flory i fauny. Park ma wyjątkowe wartości krajobrazowe, przyrodnicze, architektoniczne i kulturowe.

Na terenie WPKiW znajduje się szereg budynków i urządzeń oraz liczne przykłady małej architektury, które są reprezentatywnymi przykładami sztuki 2. połowy XX w. Należą do nich, m.in.: budynek dyrekcji, Stadion Śląski (proj. Julian Brzuchowski), Śląski Ogród Zoologiczny, Planetarium i Obserwatorium Astronomiczne im. Mikołaja Kopernika (proj. Zbigniew Solawa), budynki OPT (proj. Jerzy Gottfried, Krystian Adamczyk, Włodzimierz Fajferek, Wiesław Ligęza), Ośrodek Harcerski (proj. Adam Huebner, Ryszard Koczy, Jan Kozub, Mieczysław Paneth), Górnośląski Park Etnograficzny, kąpielisko „Fala” (proj. Ryszard Koczy, Jan Kozub, Alojzy Wróblewski), hale wystawowe, kolejka linowa „Elka” oraz restauracje.

Na terenie parku znajduje się duża liczba rzeźb plenerowych powstałych w 2. połowie XX w. Rzeźby zlokalizowane są przy restauracji „Łania” i tworzą kolekcję „Śląska Galeria Rzeźby Plenerowej”. Pośród nich znajdują się rzeźby takich twórców, jak: A. Dyrda, G. Grzywaczyk, Z. Brachmański.

¹⁰ Załącznik 4. został opracowany na podstawie: *Program ochrony i opieki nad zabytkami dla miasta Chorzów na lata 2006–2010*, Chorzów 2006.

LITERATURA (wybór)

1. *Architektura przemysłowa i zabytki techniki na Śląsku w dobie restrukturyzacji*, Katowice 2000
2. Bazieli ch B., *Śląskie stroje ludowe*, Katowice 1988
3. Bystroń J.S., *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*, Lwów 1939
4. Dobrowolski T., *Sztuka województwa śląskiego*, Katowice 1984
5. Filip E.T., Bielski „Dom Tkacza” – przesłanki i niejasności, „Bielsko-Bialskie Studia Muzealne” 1993, t. I
6. Głazek D., Kucia R., *Górny Śląsk. Ziemia nieznana*, Katowice 1999
7. Graczyk J, Jankiewicz A., Porębska J., *Wodzisław Śląski. Studium historyczno-urbanistyczne*, Warszawa (maszynopis w Muzeum w Wodzisławiu Śląskim)
8. Kłodnicki Z., *Polskie grupy etnograficzne*, [w:] *Ginące zawody. Program*, Warszawa 1995
9. Mackiewicz E., Gątkowska D., *Zabytki techniki województwa śląskiego*, Katowice 2003
10. Mackiewicz E., Gątkowska D., Walker M., *Tarnowskie Góry. Podziemia zabytkowej kopalni rud srebronośnych oraz sztolnia „Czarnego Pstrąga”*, [w:] *Pomniki historii*, Warszawa 2004
11. *Moc energii*, pod red. J. Bonka, E. Nowaka, K. Rackiego, K. Romana, Katowice 2003
12. *Muzea województwa katowickiego. Informator*, Katowice 1998
13. *Muzea województwa śląskiego. Informator*, Katowice 2000
14. Owczarek J., *Zabytki techniki*, [w:] *Górny Śląsk. Skarby kultury*, Katowice 2000
15. *Ruda Śląska. Tradycja i teraźniejszość dla przyszłości*, pod red. W. Świątkiewicza, M. Lubiny, Ruda Śląska 2003
16. Soida K., Halor J., *Górnośląskie koleje wąskotorowe*, Bytom 2003
17. Szaraniec L., *Śląsk: Dolny, Górny, Opawski*, Katowice [b.r.w.]
18. Szaraniec L., *Zabytki architektury Górnego Śląska*, Katowice 1986
19. *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, pod red. E. Chojeckiej, Katowice 2004.
20. Wybraniec P., *Zabytki architektury przemysłowej w województwie katowickim*, Katowice [b.d.w.]
21. *Zakład produkcji wody „Zawada” w epoce ruchu parowego*, Katowice 2004
22. Zareba, A., *Szkice z dialektologii śląskiej*, Katowice 1988
23. *Z dziejów sztuki Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego*, pod red. E. Chojeckiej, Katowice 1982
24. Zieliński M., *Z dziejów częstochowskiej zapalczarni*, Częstochowa 2003

**Opracowanie wykonane przez
Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach
Dyr. Eugeniusz Paduch**

ZESPÓŁ AUTORSKI

Kierownik zespołu – Martyna Walker

Członkowie zespołu

- 1. Danuta Cholewa**
- 2. Alicja Galecka-Paduchowa**
- 3. Aleksandra Goniewicz**
- 4. Bożena Kucia**
- 5. Anna Syska**
- 6. Eugeniusz Tomczak**
- 7. Agnieszka Woźniakowska**

Redaktor – Gabriela Bożek